

SPÖR

-fortidsnytt
fra midt-norge

Nr 2 1995

10. Årgang

20. Hefte

– TRØNDELAG, JÄMTLAND OG HÄRJEDALEN –

redaktøren

Kjære lesar

«Kjetil Jemte, sønn til Anund jarl fra Sparbu, drog øst over Kjølén, en mengde mennesker fulgte ham, og de hadde buskap med seg. De ryddet skogene og bygde store bygder, der heter det Jämtland siden.» Dette er Snorre Sturulusons versjon av hvordan Jämtland ble bebygd. Om det bodde folk i dette området fra før nevnes ikke, men det var rikelig med ubebodd mark for den som rømte fra ufred og herjing.

Det settes utvilsomt i gang en viss følelsesreaksjon når landområdene Jämtland og Härjedalen bringes på bane. Begrepet Jämtland og Härjedalen er innhyldet i en romantisk aura. Når anledningen byr seg, kommer nordmenn gjerne med til dels meget subjektive betraktninger, der man i spøkefulle vendinger bedyrer at «dette er norsk område, – vi vil ha tilbake Jämtland og Härjedalen, vår rettmessige eiendom fra alders tid». Ikke alle svensker er vel like begeistret for slike krav. Men vi har vel alle friskt i minne en opphetet debatt om europeisk fellesskap, der mange jemter gjerne så at de igjen kunne være vel tjent med å ligge under norsk styre.

Trøndelag, Jämtland og Härjedalens felles historie er mangelfullt nedtegnet i kildene. Vi vet at områdene på svensk side ble lagt under Norge allerede for 750 år siden, men ikke nøyaktig når dette skjedde. I Snorres kongesagaer sies det at kong Øystein Magnusson vant landet for Norge. Men denne opplysningen medfører trolig ikke riktighet, for en kilde som Historia

Norvegiae forteller at omkring 1170 lå Jämtland utenfor Norge. Sagaen om Håkon Håkonsson sier at kong Sverre la landet under Norge, men også her er det noe som ikke stemmer, for da kong Sverre dro gjennom landet i 1177, støtte han på kong Magnus Erlingssons lendmenn. – Men det var likevel på denne tiden den norske kongemakten greide å vinne Jämtland. Og helt frem til 1645 sognet Jämtland til den vestlige siden av Kjølén, men kun når det gjaldt verdslige foretagender. Härjedalen er alltid blitt regnet som norsk område, men på 1400-tallet ble denne landsdelen lagt under Jämtland og fulgte dermed med på kjøpet ved fredsforhandlingene i Brömsebro i 1645.

Dette er likevel et meget ungt perspektiv på disse landområdene. I tiden før rikssamlingen eksisterte det ingen riksgrense over Kjølén, og kontakten mellom de som bebodde disse landområdene er nok langt eldre. Den skriver seg helt fra den tid da isen slapp favntaket og muliggjorde en bosetning østover.

Når vi går tilbake til tiden før 1000-tallet mangler de skriftlige kildene. Vi må derfor benytte oss av arkeologiske metoder. Det fysiske grenseskillet har skapt unaturlige barrierer for forsknings samarbeidet, men i de senere år har man fra arkeologisk side kunnet legge frem mye ny kunnskap om disse landområdene og deres fellestrekk. – Men mye upløyd mark kan vendes og mange nye aspekter vil nok bringes for dagen i fremtiden.

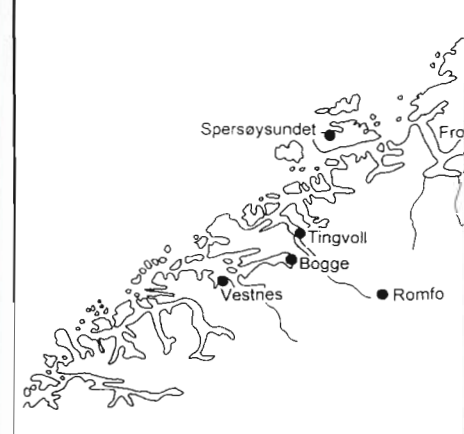
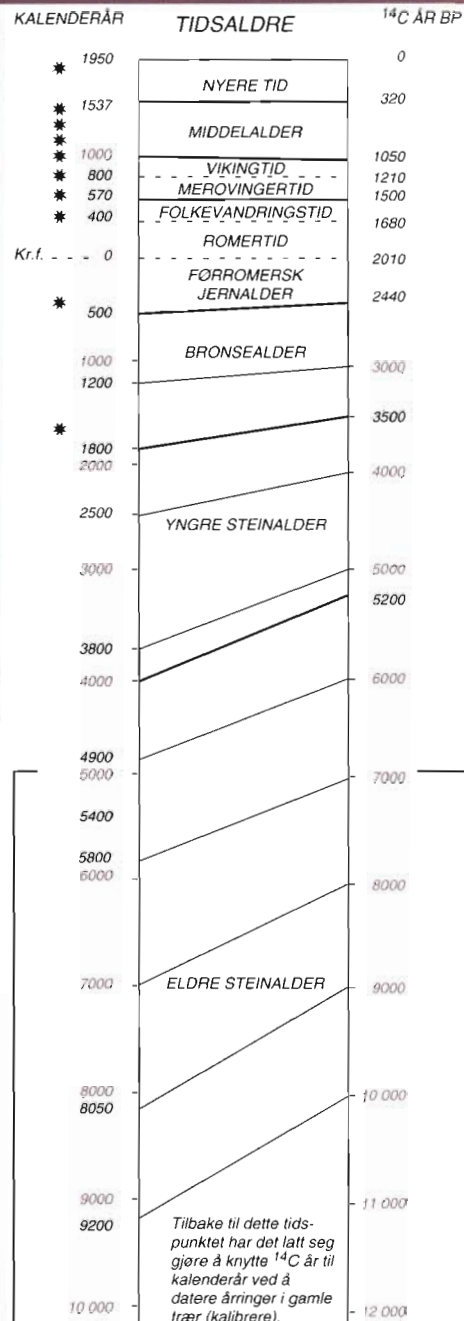
Anders Brundt

Forsidebilde:

«Rödö-urnen». Dette leirkaret av norsk type ble funnet i en grav ved Undrom i Rödön. Urnen inneholdt kremerte rester av et barn.

Foto: Jämtland läns museum

tidstabell

som viser inndeling av tidsaldrer i kaldenderår og ^{14}C -år, utarbeidet av S. Gulliksen ved Lab. for radiologisk datering, NTH. (Stjerne markerer tidsrom som omhandles i dette nummeret).

kart over steder som blir omtalt i bladet

INNHold

Fra kyst til innland – tidlige kontakter mellom Trøndelag og Jämtland/Härjedalen

av Kalle Sognnes s 4

Svensk eller norsk

av Sten Rentzhog s 7

Spor etter veiforbindelsene over Kjølén

av Ingrid Smedstad s 8

På den andre siden av Kjølén

av Ove Hemmendorff s 12

Vitenskapsmuseets byarkeologiske utstilling

av Arne B. Johansen s 16

Det nye museet på Jamtli

av Sten Rentzhog s 18

En seilskute i Spersøysundet – om et alminnelig skipsvrak i norsk farvann

av Marek E. Jasinski og Pål Aa. Nymoen s 20

Kontakter over Kjølén i Midt-Skandinavia i romertid og folkevandringstid

av Birgitta Berglund s 22

Gamle land, bygder og distrikt i Midt-Norden

av Stefan Brink s 26

Vikingtid i grensefjellene

av Anders Hansson s 30

Brevspalten

..... s 33

Glassmesterverksted i Erkebispegården

av Andrew C. Towle s 34

To kastell i Jämtland – og eitt i Trondheim

av Øystein Ekroll s 36

Da erkebispens våpensmie forsvant

av Elizabeth E. Peacock og Annette Holst Booth s 40

Nytt på bokmarkedet

..... s 43

Nye funn

av Steven Carpenter s 44

De underlige neverbrevene fra Novgorod

av Anne Stalsberg s 46

100 år siden

av Anne Haug s 48

Midt-nordisk arkeologisymposium

av Kristian Pettersen s 50

Årets 1000-årsgjenstand

..... s 51

SPOR

Utgitt av:

Fakultet for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet.
Utkommer to ganger pr år. Abonnement kan tegnes gjennom bestillingsblankett på s 49 eller ved melding til redaksjonen.
Årskontingent kr 75,-. Enkeltheft kr 40,-.

Redaksjonens adresse:

UNIT Vitenskapsmuseet
Fakultet for arkeologi og kulturhistorie,
Erling Skakkes gt 47, 7004 Trondheim
Telefon: 73 59 21 70
Postgirokont: 0826 09 21917 (Prosj. 710 146)
Redaktør: Aud Beverfjord
Fagredaktører: Marek Jasinski
Ingrid Smedstad
Kalle Sognnes

Redaksjonssekretær: Marvel Runde

Layout: Aud Beverfjord

Bladet kan bare siteres med tydelig kildeangivelse.

Redaksjonen avsluttet 17. november 1995.

Sats og trykk: Wennbergs Trykkeri AS, Trondheim

FRA KYST TIL INNLAND

– tidlige kontakter mellom Trøndelag og Jämtland/Härjedalen

av Kalle Sognes

Langs store deler av Trondheimsfjorden og i de lange dalene sør og øst for fjorden finner vi sammenhengende rike jordbruksbygder. Mellom dale- og fjellområder som skiller bygdene fra hverandre. Også mellom Trøndelag og Jämtland/Härjedalen finner vi vide skogs- og fjellområder.

Det er likevel ikke riktig bare å betrakte fjellet og skogen som skiller mellom bygder og folk. Som fjorden, som både skiller og binder sammen folk på begge sider, danner også skogen og fjellet bindeledd til bygdene på den andre siden.

Midtskandinavisk korridor

Strekningen fra Trondheimsfjorden til Meldøpad er en av de korteste på tvers av Den skandinaviske halvøy, bare omkring 400 km. Landskapet i denne delen av Midt-Skandinavia er svært variert. Lengst i vest, utenfor munningen av Trondheimsfjorden, finner vi utallige store og små øyer, holmer og skjær. Fjorden leder langt inn i landet langs brede jordbruksbygder. Herfra leder Stjørdalen og Verdalen, som i øvre deler er forholdsvis bratte, inn i fjellheimen. På svensk side flater landskapet ut. Nye vide jordbruksbygder finner vi langs Storsjön, før lange slake daler fører videre østover til Bottenviken.

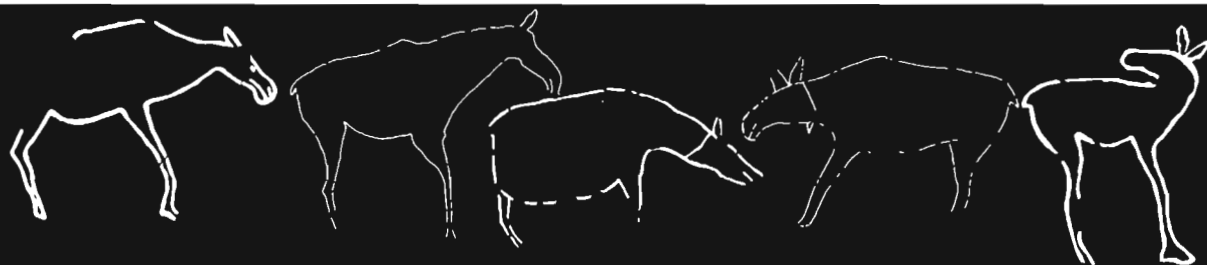
Mens isen smeltet langs Trondheimsfjorden allerede for 10 000 til 11 000 år siden, lå Jämtland og Härjedalen dekket under en tykk kappe av is ennå i mange tusen år.

Forutsetningene for fangst og bosetning i eldste steinalder var derfor svært ulike. Bosetningen kunne begynne mye tidligere i Trøndelag – særlig på kysten, men også langs Trondheimsfjorden – enn i Jämtland og Härjedalen.

Etter at breen forholdsvis raskt hadde trukket seg tilbake langs Trondheimsfjorden og et stykke opp i dalene, med enkelte framrykninger da morenerygger ble dannet, ble den liggende mer i ro. Islaget ble gradvis tynnere og Kjølén kom fram. Etter hvert som smeltingen fortsatte, samlet det seg store vannmasser mellom Kjølén i vest og de resterende ismassene i øst. En dag brast isdemningen og enorme vannmasser kunne flomme fritt østover. Den store ismassen ble delt i to, og mellom de to resterende iskappene oppsto en sone med tørt land, som snart ble erobret av planter og dyr – og mennesker.

De første menneskene som bosatte seg i Norrland kom, i følge den svenske arkeologen Evert Baudou, trolig fra den midt-norske kysten.

Innvandring fra vest?

Langs denne isfrie korridoren på tvers over Den skandinaviske halvøy vandret antakelig de første menneskene inn i det som i dag er svensk Norrland, om vi skal tro den svenske arkeologen Evert Bau-dou. Det meste av den første bosetningen i Midt-Skandinavia ser ut til å ha ligget på vestkysten – i Trøndelag og Møre og Romsdal. Det er imidlertid også funnet tidlige spor etter bosetning et godt stykke innover i landet, i Oppdalsfjellene så tidlig som for vel 8000 år siden (jfr *Spor* nr 1/1986). Videre østover er det funnet mesolittiske boplasser i Jämtland og Härjedalen. Mens redskapene på kysten ble laget av flint, ble de i innlandet i større grad laget av lokale bergarter, framfor alt kvart-sitt.

Et annet vitnemål om den betydning den midtskandinaviske korridoren kan ha hatt i den eldste tiden, er helleristningene. Langs Trondheimsfjorden finnes en del helleristninger som er utformet i en karakteristisk stil. Motivene er elg og rein, og dyrene er konturtegnet i bortimot full størrelse. Alle detaljer som karakteriserer de enkelte dyreartene er tatt med. Figurene har fått et svært naturalistisk preg. Den mest kjente av disse ristningene er nok Bølareinen ved Snåsavatnet. Andre ristninger av denne typen finnes på Bardal i Steinkjer, Berg i Verdal og Stykket i Rissa.

I Jämtland kjenner vi hittil bare en tilsvarende ristning, ved Gärdet i Krokom kommune. Her er tre store elger som er tegnet i full størrelse og vel så det. Linjeføringen er ikke fullt så elegant som på en del av figurene ved Trondheimsfjorden, men de har likevel vært regnet for å tilhøre noenlunde samme tid. Fra denne tiden er det ikke kjent tilsvarende ristninger lengre øst, og det virker riktig å se på Gärdet-ristningene som del av et kompleks som hadde sitt tyngdepunkt ved Trondheimsfjorden.

På Gärdet finnes også noen mindre, mer skjematisk tegnede dyr. Tilsvarende ristninger finnes ved Glösa nær innsjøen Alsén i Krokom kommune, noen mil lengre sørøst. Disse ristningene ble av den svenske arkeologen Gustaf Hallström sammenliknet med ristningene på Evenhus i Frosta og Bogge i Nesset. Dette synes riktig nok. Utformingen av kroppene og beina minner om det vi finner på Bogge, mens enkelte av dyrene har indre kroppsmønstre som minner om figurer på Evenhus.

Enkelte detaljer finner vi også igjen på ristninger ved Nämforsen, noen mil nord for Sollefteå i Ångermanland, men det som først og fremst slår en, er forskjellene mellom ristningene ved Nämforsen og de fleste av dem som finnes i Jämtland.

Sesongvise vandringer?

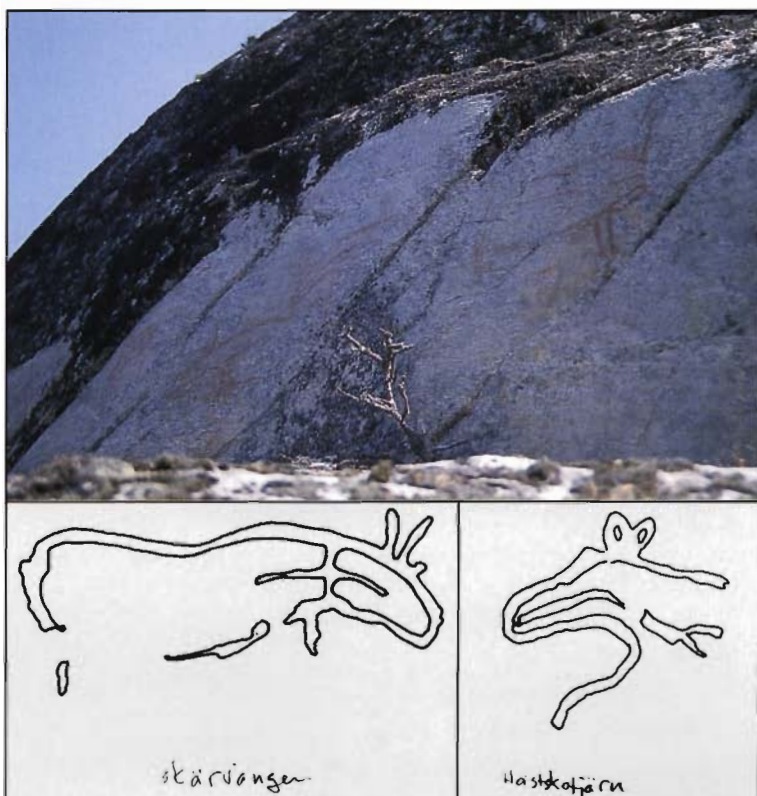
Både i Jämtland og i Härjedalen er det kjent bergmaling. De fleste av disse malingene forestiller elger, men det finnes også mennesker og geometriske mønstre. Liknende malinger finner vi også på norsk side, om enn tilsvarende menneskefigurer her bare er kjent fra huler på kysten av Namdalen og i Nordland. Det er hittil funnet forholdsvis få malinger i Trøndelag, men detaljer ved elgfigurene i Jämtland/Härjedalen har klare paralleller til malinger i Tingvoll, som vel utgjør Norges største samling av førhistoriske bergmalinger. Noen synes likevel å ha sine nærmeste paralleller i ristningene ved Nämforsen.

Allerede Gustaf Hallström pekte på det spesielle ved at disse ristningene og malingene ligger i den midt-skandinaviske korridoren, fra Trondheimsfjorden og østover. Det synes rimelig å anta at det var nære kontakter mellom de grupper av je-

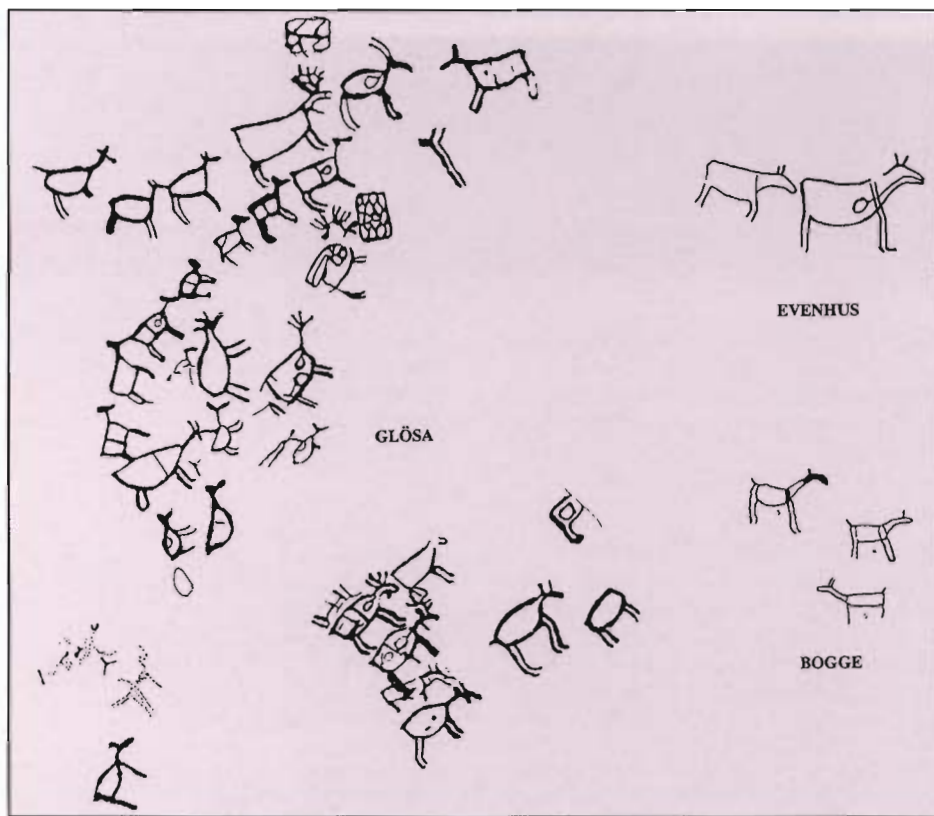
Over: De antatt eldste helleristningene i Midt-Norge og Jämtland er svært like og er trolig uttrykk for et felles opphav. (a og e fra Stykket i Rissa, b fra Bardal i Steinkjer, c og d fra Gärdet i Krokom.)

gere og samlere som levde langs Trondheimsfjorden og tilsvarende grupper som hadde tilhold i de store skogsområdene i Jämtland og Härjedalen. Kanskje var det de samme menneskene som utnyttet begge områdene, med sesongmessige vandringer mellom sjø og fjell – mellom Trondheimsfjorden og Storsjön.

Mens ristningene og malingene finnes spredt over store deler av Jämtland og Härjedalen, finner vi dem i Trøndelag nesten bare langs fjorden. Avstandene mellom disse to gruppene er ikke så store, bare 10-15 mil, men det er likevel påfallende at de mangler i det mellomliggende området. Dette kan imidlertid skyldes at de ennå ikke er funnet. Aldri har noen forsøkt systematisk å leite etter helleristninger i dette området. Kanskje er det heller ikke ristninger man skal leite etter, men malinger, som ofte ligger annerledes til i terrenget. En nøyere gjennomgang av det som finnes av malinger i Midt-Norge, Jämtland og Härjedalen kan kanskje gjøre

Bergmalinger på Honnhammar i Tingvoll. Deres nærmeste paralleller finnes ved Skarvången og Hästkotjärn i Jämtland.

Helleristningene ved Glosa i Krokum har sine nærmeste paralleller på Evenhus i Frosta og Bogge i Nesset. Også disse forholdsvis seine helleristningene vitner om kontakt mellom Midt-Norge og Jämtland.

at vi finner fram til hvilke terrengdetaljer vi bør gå etter, for så å sette i gang systematisk leiting.

At slike bergmalinger faktisk også finnes i dalene et godt stykke inn fra kysten, er dokumentert ved to malte elgfigurer ved Lønset i Oppdal. Et mulig annet eksempel er en ristning som nylig er funnet i Lierne (denne er foreløpig ikke undersøkt av eksperter).

Både de eldste boplassene og helleristningene antyder at det tidlig var kontakt mellom Trondheimsfjord-området og Jämtland/Härjedalen. I den første tiden kan disse kontaktene ha strukket seg videre øst- og nordover. I seinere del av fangststeinalderen ser det imidlertid ut til at kontaktene ikke strakte seg helt til Bottenviken. Helleristningene ved Nämforsen vitner om at dette området også kan ha hatt østlige kontakter. Det vil si at skogsområdene i søndre del av Norrland var en grensesone mellom østlige og vestlige impulser. Nämforsenristningene domineres totalt av elger. Selv båttfigurene som er meislet inn i berget ved denne mektige fossen, synes ofte å ha form som elgens kropp, med tydelig elgode i stavnen. Ved Trondheimsfjorden finner vi derimot at båtene snarere er symbolske framstillinger av fugler.

Kontaktene brytes?

Fram gjennom bronsealderen blir dette skillet mellom øst og vest enda tydeligere.

Oldsaker og gravminner vitner om at kystbefolkningen både i vest og øst hadde nære kontakter med de sentrale bronsealderbygdene i Sør-Skandinavia, men i innlandet finner vi redskaper som må være laget i østlige deler av europeisk Russland.

Ved Trondheimsfjorden vokste Europas nordligste bronsealderbygd fram. Her finner vi Norges største gravfelt fra denne perioden – på Toldnes i Steinkjer – og bronsealderens helleristninger er rikt representert både ved Beitstadfjorden og i Stjørdal. De samtidige oldsakene har en noe videre spredning, men med klare konsentrasjoner til de samme bygdene.

Jämtland og Härjedalen synes i langt mindre grad å ha vært berørt av den nye tiden. Her rådde fortsatt sanking og fangst grunnen. Likevel er det ikke sikkert at de gamle forbindelsene ble brutt. Kanskje ble de tvertimot forsterket. For å få fatt i gjenstander laget av det skinnende metallet – bronsen – måtte man ha gode forbindelser til bygdene i Sør-Skandinavia, der disse gjenstandene ble laget. Trolig kom bronsene hit gjennom en form for byttehandel, der motytelsene antakelig var produkter hentet fra skog og fjell. Disse var vel helst huder og skinn, men kanskje også gevir av elg og rein. Gjennom sine kontakter med bygdene sørpå, kunne bygdene langs Trondheimsfjorden kontrollere denne byttehandelen for store deler av Midt-Skandinavia.

Tilsvarende bronsealderbygder mangler ved Bottenviken, om enn mange arkeologer mener at Nämforsen, der det også er funnet en del typiske bronsealderistninger, også kan ha vært et møtested mellom lokale fangstfolk og «handelsfolk» fra bronsealderbygdene lengre sør. Det synes ikke å ha vært direkte kontakter tvers over Den skandinaviske halvøy langs den midt-skandinaviske korridoren i denne tiden, men vi vil gjerne tro at den tidens mennesker i Jämtland og Härjedalen hadde gode kontakter både mot øst og vest.

Tidlig jernproduksjon

I løpet av de siste hundreårene før vår tidsregnings begynnelse, begynte produksjonen av jern i fjellene rundt øvre deler av Stjørdalen. Den første jernvinna i Jämtland er fra omtrent samme tid. Det synes ikke urimelig å anta at denne produksjonen hadde et felles opphav og ble drevet innenfor et felles økonomisk system. Igjen kan kontakten med omverdenen ha gått mot Trondheimsfjorden og videre til leia langs norskekysten.

Det er neppe en tilfeldighet at en av bronsealderens hovedbygder i Trøndelag nettopp finnes ved munningen av Stjørdalen. Selv om veien ned Verdalen er noe kortere, er veien ut Trondheimsfjorden betydelig lengre fra Verdalsøra. Den korteste veien over fjellet til leia langs kysten fører derfor gjennom Stjørdalen.

Det er ikke bare fangstmarker og jernmyrer som finnes i grensefjellene. De er også rike på kopper. Hittil har vi ingen vitnemål om at koppermalmen i disse områdene ble utnyttet i førhistorisk tid. Trolig ble både kopper og tinn, som må til for å lage et metall som kan støpes – dvs bronse – innført fra Sentral- og Vest-Europa. Likevel er det fristende å stille spørsmål ved denne «sannheten». Kan det tenkes at nærheten til kopperressursene i fjellet var en av årsakene til at Trøndelag fikk sine bronsealderbygder? At jernvinna oppsto i dette området, kan det ha sin årsak i at man her kunne overta godt innarbeidede handels- og distribusjonsveier?

Litteratur:

Egil Bakka 1976: Arktisk og nordisk i bronsealderen i Nordskandinavia. Gunneria 25. Trondheim.
Evert Baudou 1992: Norrlands forntid - ett historiskt perspektiv. Umeå.
Lil Gustafson 1986: Fangstfolk i fjellet. Spørnr 1/1986.
Gustaf Hallström 1960: Monumental art of northern Sweden from the Stone Age. Stockholm.

Forfatter:

Kalle Sognnes er professor i arkeologi ved Fakultet for arkeologi og kulturhistorie, UNIT Vitenskapsmuseet i Trondheim.

SVENSK ELLER NORSK?

av Sten Rentzhog

Historien kan ofte gi et forvrengt bilde av virkeligheten. Det vi ser er farget av vår tids kunnskaper og vurderinger. Men dette vrengebilde er ikke alltid nødvendig. – En av de mest unødvendige vrengebilder får vi når vi studerer forhistorien med den nåværende administrative og politiske inndeling som avgrensning.

Hvor hører Jämtland og Härjedalen til? Burde ikke alle som skriver om områdets historie før 1645 ha et kart foran seg med de daværende grensene? Det merkelige er at det norske landskartet fra 1640 ser like selvfølgelig ut som det svenske landskartet vi har i dag. I begge tilfeller ligger Jämtland/Härjedalen naturlig innpasset i et bredt område, mens Norge eller Sverige omtrent deles på midten.

Mye av det som er blitt skrevet om Jämtland og Härjedalen – og om Trøndelag – skulle nok ha vært omskrevet. Derfor var det nordiske ødegårdsprosjektet på 1970-tallet et stort fremskritt. Her skulle man studere den senmiddelalderiske ødeleggingen i de nordiske landene. Her organiserte man seg slik at Jämtland og Härjedalen ble lagt til det norske delprosjektet. I 1978 ble resultatene sammenfattet i Jørn Sandnes' og Helge Salvesens bok «Ødegårdstid i Norge», og dette ble for Sveriges del langt mer interessant enn om vi skulle studert det fra et svensk utgangspunkt. Men dessverre er dette, så vidt jeg vet, første og eneste gang et større forskningsprosjekt er lagt opp med utgangspunkt i vår opprinnelige rikstilhørighet.

Enda verre er det når vi tar for oss forhistorisk tid. Hvordan kan man overhodet anvende riksgrenser når man skal studere forhistorien? Det er jo tegn som tyder på at hverken Sverige eller Norge eksisterte før i senere del av jernalderen – ifølge enkelte forskere enda senere. Fremdeles skrives det knapt en avhandling, eller trykkes en bok, der man ikke tar utgangspunkt i den nåværende riksgrensen. Risikerer man ikke at mye av det som fremlegges om forbindelser og sammenheng her rett og slett blir borte i et vrengebilde?

Gamle kart – et kunstig skille

Når vi skal registrere og beregne de for-

historiske fornminnene får vi uunngåelig en feilkilde, ettersom den utføres med ulike prinsipper og utvalgelseskriterier, og også med ulike tidsinndelinger, i begge land. Stadig publiseres kart som viser bare den ene halvdel av den skandinaviske halvøy, som om den andre halvdel ikke fantes. Alle er bevisst denne feilen, men den gjøres likevel. For Jämtland og Härjedalens vedkommende er dette meget betenkelig.

Hva ser vi dersom vi med de kunnskaper vi nå har ser bort fra riksgrensen og bare går ut fra geografi og topografi? Jeg holder meg til jernalderen: Vi ser en storbygd rundt Trondheimsfjorden, en isolert bygd rundt Storsjön, med forgreninger i de omliggende dalstrøkene, og en større bygd ved Östersjøkysten, i de nedre delene av Medelpad, det nordlige Hälsingland og det sørlige Ångermanland. Mye av denne bebyggelsen viser fellestrekk.

Forskere på hver side av grensen

Allerede i 1948 kunne arkeologen Wencke Slomann vise at det i romersk jernalder og folkevandringstid fantes en sterk vestlig innflytelse i både Medelpad og Jämt-

land. Det er sagt at likhetene er så store at det hele bør sees som ett kulturområde. Hennes etterfølgere har forsøkt å vise til et vekselspill mellom innflytelse fra Mälaronrådet og fra norskekysten – med ulik dominans til ulike tider. Nå vet vi mye mer, og vi har tilgang på et mye større undersøkelsesmateriale. Men dessverre har de svenske arkeologene holdt seg på sin side av grensen og de norske på sin. Derfor er det ikke blitt gjort noen nye forsøk på en sammenfatning.

Stedsnavn som kilde

Ved siden av det arkeologiske materialet finnes det også andre ting som viser den sterke vestlige innflytelsen på bygdene i Jämtland og de østlige naboområdene. Alle som forsker på språk og stedsnavn ser en sammenheng mellom Trøndelag og Jämtland, med forgreninger til Ångermanland. Merkelig nok fikk man nøyaktig samme bilde da Lars Beckman i 1959 sammenfattet resultatene av sin undersøkelse av blodgrupper blant befolkningen i ulike deler av Sverige. Et bånd som viser vestlig innflytelse strekker seg over Jämtland og inn i Ångermanland.

Forbindelser mot vest – og øst

Vi kan altså se for oss to hovedbygger – rundt Mälaren og rundt Trondheimsfjorden – som var forbindelser henholdsvis nordover og sørover. Fra Uppland kom handelsvarer og påvirkninger av ulike slag – kanskje var det også en maktkamp nordover langs Östersjøkysten – som nådde bygda omkring munningen på Ljungan, og derfra gikk videre inn mot Storsjön. Fra vest kom på tilsvarende vis forbindelsene over fjellet mot Storsjön og ned mot kystlandet i det nåværende Medelpad og Ångermanland. I vekselspillet mellom disse ble Storsjöbygden og Jämtland til. Men noe tydeligere bilde av hvordan dette foregikk – da vi kanskje hadde sterke bånd på tvers av Den skandinaviske halvøy – har vi ennå ikke.

Det vi trenger for å få en dypere kunnskap om dette, er felles forskningsprosjekt – først og fremst om Jämtland og Trøndelag, slik at vi blir kvitt det vrengebilde som selve riksgrensen skaper. Da kan vi formodentlig snart få et bedre grep om vår forhistorie, både øst og vest for Kjølén.

Forfatter:

Sten Rentzhog er landsantikvarie – museichef – ved Jämtlands läns museum i Östersund.

Kart over som viser grensene over Midt-Norge ca 1640. Etter Cappelen's Norges historie bd 15

SPOR ETTER VEIFORBINDE

av Ingrid Smedstad

For folk i Jämtland og tilgrensende områder har Trondheimsfjorden vært den nærmeste forbindelsen til havet i vest. Motsatt var veien over Kjølén naturlig å velge for folk fra Trøndelag på vei til Russland og Middelhavsområdet. Fjell- og innland må dessuten ha vært et mål i seg selv på grunn av rike ressurser. Likhetstrekk ved gjenstander og forskjellige typer kulturminner viser at det til tider må ha vært en betydelig kontakt på tvers av grensen. Men finnes det noen spor etter dette ute i terrenget?

Naturlige veilinjer og spor etter veiene

Til forskjell fra dagens veier bygd for motorisert ferdsel, fulgte de gamle veiene i stor grad naturlige veilinjer i landskapet. Det er derfor liten tvil om at hovedferdselsårene mellom Trøndelag og Sverige har fulgt de store dalførene og vassdragene opp mot fjellet. Verdalen og Stjørdalen må ha vært de viktigste hovedveiene ned til sjøen fra Jämtland. Lengre sør må mesteparten av ferdsele ha gått via Härjedalen gjennom Tydal og Selbu og over Røros.

Ferdsele måtte delvis gå i høyfjellstereng hvor landskapet i særlig grad var avgjørende for hvor veiene ble lagt. Også i lavlandet var det spesielle steder som var bedre egnet til ferdsel enn andre. Gjennom grundig kjennskap til landskapet i de respektive områdene, kan en derfor rekonstruere de store veilinjene. Verre er det å finne konkrete spor etter veiene i terrenget. I lavlandet finnes riktignok spor etter de forhistoriske veiene i form av «hulveier». Veiene er da bevart som grøftlignende forsenkninger i terrenget. I noen få tilfeller er veiene også bevart som trebrolegninger i myrene. Men mesteparten av de førreformatoriske veiene er vanskelige å finne igjen i dag. Et problem i tillegg til det å finne igjen veisporene, er dessuten å fastslå når de har vært i bruk.

For å kunne lokalisere veiene og datere dem, må vi studere kulturminner i tilknytning til veien som for eksempel gravminner, selestuer, gårdsanlegg osv. Skriftlige kilder, og i en del tilfeller stedsnavn, kan også inneholde opplysninger om veienes beliggenhet og alder.

Varder

I fjellområdene mellom Trøndelag og Jämtland finnes det en spesiell type kulturminner i tilknytning til veiene. Birthe Weber skrev i et tidligere nummer av *Spor* (nr 1/1988) om hovedveien over Dovrefjell mellom Gudbrandsdalen og Trøndelag. Hun har der påvist en spesiell type varder som er karakteristiske for denne veien. Selve veien er gått ut av bruk for lang tid tilbake, men ved hjelp av vardene er det likevel mulig å følge traseen. Vardene som består av noen få steinheller, varierer i størrelse. Det ser ut til at det er et system av store varder som er satt opp med flere kilometers avstand og angir veiens retning. Mellom disse står mindre varder med ned til 20-30 meters avstand. De små vardene har vært uunnværlige i dårlig vær og i områder hvor det var lett å ta feil av veien.

Lignende varder finnes også i fjellet mellom Kvikne og Soknedalen og på Hardangervidda. Og undersøkelser i fjellområdene mellom Nord-Trøndelag og Jämtland har også resultert i funn av varder. Det ser derved ut til at det har vært vanlig å benytte slike varder i fjellområdene i både Sør- og Midt-Norge. Systematiske undersøkelser i traseene har resultert i funn av middelalderk hesteskosøm og andre gjenstander fra middelalderen. Vi kan derfor med sikkerhet si at veiene har vært benyttet i middelalderen, men det utelukker ikke at de kan ha vært i bruk tidligere. Det har vært bygd varder i fjellet helt opp i vår tid, men disse vardene ser stort sett annerledes ut. De er gjerne bygd av mindre stein lagt opp i pyramideform eller som en søyle. På Hardangervidda finnes mange eksempler på slike. Noen er avanserte med «armer» som angir retningen på veien, andre har «sikteglugger» som man kan peile ut veien gjennom. De spesielle vardene som består av noen få lange steinheller på høykant, ser ikke ut til å være så vanlige. Det er sannsynlig at de er eldre. Ut i fra gjenstandsfunnene som fra traseen, er det nærliggende å datere også vardene til middelalderen. Men dette er en foreløpig og svært usikker datering. Varder er ikke nevnt noen steder i de skriftlige kildene, bortsett fra i Olaus Magnus' beretninger fra midten av 1500-tallet om fjellområdene mellom Jämtland og Trøndelag. Han nevner at det fantes varder langs vinterveiene. Årsaken til at vi ellers ikke finner noen opplysninger om varder kan rett og slett skyldes at de var en selvsagt del av veien, og at det å bygge varder ikke var noe bemerkelsesverdig. Vi finner heller ikke opplysninger om kavelbruer i de skriftlige kildene, selv om dette var store anlegg som krevde en betydelig innsats – både ved bygging og vedlikehold.

Hvis det er riktig at vardene er fra middelalderen, er det nærliggende å se dem i sammenheng med en form for organisert veihold. I sagaene hører vi om at veiviserne som var kjent med veien, ble benyttet for å lede reisende på rett vei. Etter hvert som trafikken tok seg opp ut gjennom middelalderen, kan behovet for en form for veimerking ha tvunget seg fram. Kanskje er vardene resultat av middelalderens økte trafikk i fjellet. Mange ukjente ferdes langs veiene, og det var derfor nødvendig med en form for veimerking. Det ser ut til at varding er begrenset til områdene over trengrensen. Hvordan veimerking har vært organisert i lavlandet vet vi ikke, men det må nok ha vært andre former for merking der.

Under: Kavelbru fra Fisknes i Steinkjer. Denne lå godt gjemt og godt konserverert under et myrdrag. Foto: I. Smedstad

SENE OVER KJØLEN

Vi vet fra kildene at det ble satt opp selestuer for de reisende i middelalderen. På svensk side av grensen ligger det flere slike stuer langs veiene til Norge. For eksempel Skaldstugan og Medstugan i Jämtland. På norsk side av grensen kjenner vi ikke til slike stuer, men det er sannsynlig at gården Sul øverst i Verdalen har vært benyttet som overnattingssted og hvileplass for de reisende. I Sør-Trøndelag går veien fra Härjedalen mot Tydal forbi Stugusjøen. Etter tradisjonen skal det ha ligget en slik selestue her. Ingen arkeologiske undersøkelser er gjort på stedet, og vi vet derfor ikke med sikkerhet om det har stått et slikt hus her og i så fall hvor gammelt det er. Vi må gå ut fra at det har vært en rekke slike overnattingssteder langs veiene, men foreløpig har det ikke vært gjort forsøk på å lokalisere disse. Selehusene var altså tiltak satt i gang fra kongens og kirkens side, og det kan derfor være rimelig at en merking av veiene også var en del av dette arbeidet for å hjelpe de reisende.

Kors i berget

Etter tradisjonen skal den eldste veien mellom Stjørdal og Jämtland ha gått gjennom «Skurdalsporten» i Meråker. Dette er en naturlig passasje i fjellet der hvor riksgrensen går i dag. Skurdalsporten nevnes flere steder i skriftlige kilder. I året 1448 dro kong Knut denne veien tilbake til Sverige fra Trondheim etter kroningen. Vi vet også at flere av de norske felttogene til Sverige brukte blant annet denne veien på 1600- og 1800-tallet. Traseen er i dag delvis synlig som en smal sti.

Midt i stien, der hvor den krysser grensen, ble det for noen få år siden oppdaget små enkle kors ristet inn i berget. Det er flere hundre kors konsentrert på noen små bergflater på begge sider av grensen. Stedet må åpenbart ha hatt en spesiell betydning som gjorde at folk ristet inn kors i berget. Det finnes ingen opplysninger i skriftlige kilder eller noen muntlig tradisjon om korsene, og vi må derfor søke andre steder for å finne en forklaring på hvorfor de er hugget inn i et så stort antall akkurat på dette stedet.

Betydningen av korsene

Korset er som kristendommens spesielle symbol brukt i mange sammenhenger. Særlig har det stor betydning innenfor den katolske kirken. Alt i middelalderen var korset ifølge folketroen symbol for hellige og beskyttende guddommelige krefter.

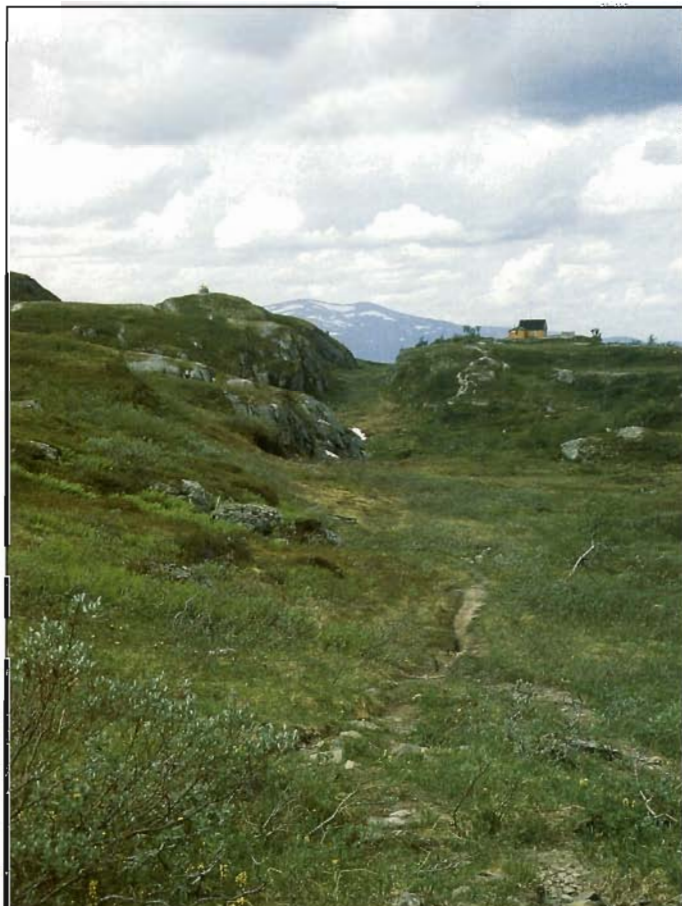
Korset var et sikkert vern mot djevelen og et trygt holdepunkt i den daglige kampen mot alt vondt og farlig.

Fra de skriftlige middelalderkildene kjenner vi til at det fantes frittstående andaktskors under åpen himmel. Kors ble satt opp på fremtredende steder i landskapet. De markerte et sted for bønn og var i seg selv gjenstand for tilbedelse. Slike kors finner vi fremdeles i katolske land. Ifølge islandske kilder ble enkelte kors oppfattet som undergjørende, og det ble gitt gaver til disse korsene. Det kunne også bli reist kors til minne om en avdød på stedet hvor vedkommende hadde mistet livet. Korsene ble gjerne reist i nærheten av veiene og en rekke stedsnavn vitner om slike kors. Betydningen av korset i middelalderen kan også illustreres ved at det ble benyttet som budstikke for kunngjøring av kirkerettslige forhold.

Også i Trøndelag finnes det eksempler på slike frittstående kors. I Trondheim er det funnet deler av et marmorkors som man antar er fra slutten av 1200-tallet. Bare deler av korset er bevart, men det er tilstrek-

*Veiviser. En varde i Verdalsfjellet.
Foto: I. Smedstad*

*Veien over fjellet.
Skurdalsporten i
Meråker.
Foto:
I. Smedstad*

På denne berg-
flaten ved
Skurdalsporten
finner vi flere kors
langs veien over
fjellet mot
Jämtland.
Foto: I. Smedstad

kelig til å lese deler av en inskripsjon som forteller at korset ble reist av biskopen til sjelehjelp for de som dro forbi. De bevarte fragmentene har trolig vært fundament for et kors av metall eller marmor som sto på toppen. Det har sannsynligvis stått ved en av hovedveiene inn i byen, kanskje ved Elgeseter bru nær Domkirken og Erkebispesgården. På Stiklestad skal det også ifølge tradisjonen ha stått et kors. På stedet hvor «Olavsstøtten» står i dag, skal det inntil 1710, da det ble reist et større monument i stein, ha stått et trekors. Hvor gammelt dette var vet vi ikke, men det er sannsynlig at det har blitt reist et slikt kors allerede i middelalderen.

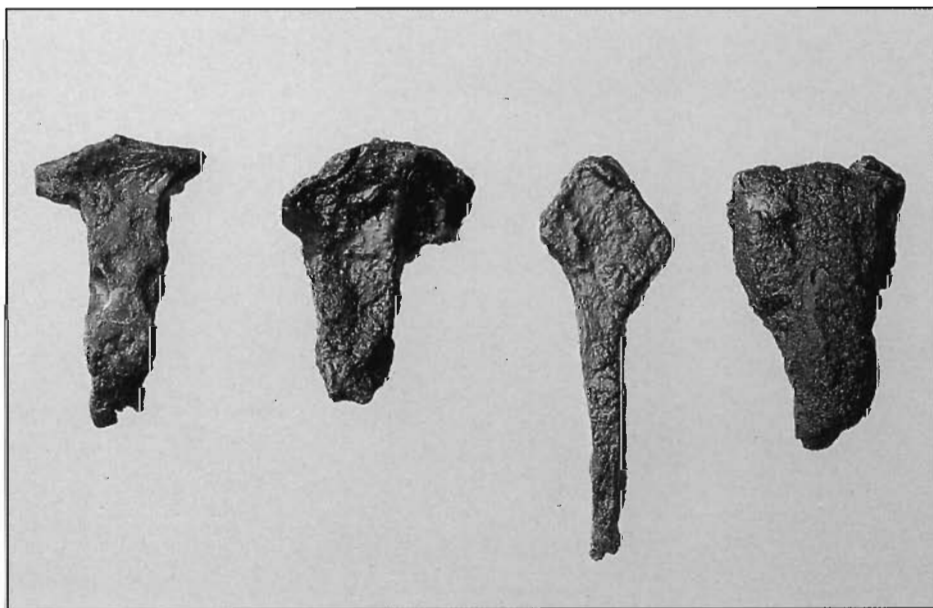
Foreløpig har vi ingen opplysninger om kors som er ristet inn i berget slik som ved Skurdalsporten. Ristninger med enkeltkors er kjent, men ikke med så mange kors samlet på et sted. Ifølge skriftlige kilder ble det etter hvert en så omfattende bruk av korset utover i middelalderen, at erkebiskop Eilif i Trondheim i 1327 nedla forbud mot at kors ble «skori, rista eller avteikna på stein eller golv eller nokon plass på jord der det kan bli trødd på eller noko ureint kome over det». Det var altså vanlig å riste kors forskjellige steder, i så måte er derfor ikke forekomsten i Meråker spesiell. Her må vi heller se på sammenhengen. Hvorfor er de hugget inn her i fjellet midt i

en av hovedferdselsårene mellom øst og vest, tilsynelatende uten noen tilknytning til andre anlegg?

Kanskje må vi gå utenfor landets grenser for å finne en forklaring. I Pyreneene, på den høyeste av fjelloverganger mellom Frankrike og Spania, ligger fjellet Port-de-Cize. En av hovedveiene mellom de to landene går her gjennom et fjellpass, og navnet tydes derfor som «Porten til Spania». Dette var en viktig forbindelse mellom de to landene, og veien har vært brukt langt tilbake i forhistorisk tid.

Ifølge tradisjonen dro Karl den store som den første pilegrim her på vei til St Jakobs grav i Santiago de Compostela, et av katolikkenes tre store pilegrimsmål. Han skal ha bygd vei og reist et kors på dette stedet. Det har derfor blitt tradisjon at pilegrimene som drar forbi, reiser et lite kors. Det er funnet flere tusen slike kors. En sterk tradisjon er altså knyttet til stedet som har hatt betydning ikke bare for pilegrimene, men for alle reisende.

Kan korsene i Meråker ha hatt en lignende bakgrunn som korsene ved Port-de-Cize? Ristet inn i berget på et sted med en helt spesiell tradisjon. Kanskje har det stått et stort trekors ved Skurdalsporten som et andaktskors eller som en markering av stedet på samme måte som ved Port-de-Cize? Veien gjennom over Skurdalsporten har vært en mye brukt trasé i etterreformatorisk tid, og vi må ut fra det anta at den derfor har vært benyttet både i middelalderen og lenger tilbake. Velfarende som nådde Skurdalsporten fra øst, fikk her det første synet av fjellene i vest og målet for turen var nær. Korsene i berget kan være en votivgave, kanskje som

Hesteskosøm funnet i veien over Verdalsfjellet, Nord-Trøndelag.
Foto: Per E. Fredriksen

en takk for at de var kommet så nær målet. Dersom man dro andre veien fra vest mot øst la man her Meråkerfjellene bak seg, og skulle gi seg i kast med de lange strekningene innover i Sverige. Skurdalsporten er også nær det høyeste punktet på veien. Kanskje ble korsene laget for å sikre en trygg reise videre. Fremdeles har vi mange ubesvarte spørsmål. Men sammen med de andre kildeopplysningene vi har, indikerer korsene i alle fall at dette har vært en viktig ferdselsåre sannsynligvis allerede i middelalderen – trolig enda lengre tilbake.

Ferdse over Kjølén

Med få fysiske spor etter veier ute i terrenget, er det nødvendig å se på hva som sies om ferdselen over Kjølén i de skriftlige kildene. Vi finner de eldste opplysningene i sagaene. Mest kjent er vel beretningen om Olav Haraldsson som kom over fjellet og red ned til Sul i Verdal før han fortsatte til Stiklestad. Etter slaget dro kongens bror, Harald, tilbake til Sverige og det står at «de for skogsveiene overalt der de kunne, og ikke langs allmannsveien». Det vil med andre ord si at det i alle fall på 1200-tallet, da Snorre skrev kongesagaene, var en hovedvei over fjellet mellom Verdal og Jämtland. I Gunnlaug Ormstunges saga finner vi også en beskrivelse av veien hvor Gunnlaug og Ravn red fra Levanger til Verdal, Sul og videre til de såkalte Gleipnesvollane. Nøyaktig hvor traseen gikk får vi ikke vite, men vi får en antydning om hvor veien gikk på slutten av 1200-tallet da man antar at sagaen ble skrevet ned. At Sul øverst i Verdalen har vært et sentralt sted langs hovedleia er det ingen tvil om.

Også i flere av de andre sagaene hører vi om reiser i Trøndelag og Jämtland/Härjedalen. Et eksempel er kong Sverre som i 1177 dro med birkebeinerne nordover gjennom Sverige til Härjedalen og Jämtland. Han kom så inn i Trøndelag og fortsatte landeveien inn mot Nidaros. Sannsynligvis kom han over Skurdalsporten inn i Norge, selv om dette ikke nevnes i teksten. Veien over Tydal har åpenbart også vært en viktig ferdselsåre til Trøndelagen fra Sverige. Vi hører også flere ganger i sagaene om denne veien.

Markedshandelen

I følge skriftlige kilder fra 1400-tallet var det på den tiden en etablert markedshandel på Levanger i Nord-Trøndelag. Her foregikk det handel mellom jemter og trøndere. Det ble også holdt marked på Frösön ved Östersund, og det er sansynlig at disse to markedene eksisterte samtidig. To uker i løpet av februar og mars var martnadstid – først på Levanger, så på Frösön. Jemtene som bragte varer fra Levanger solgte dem videre på Frösömarknaden. Sansynligvis har også trønderske kjøpmenn dratt dit. Martnaden på Frösön er nevnt i Frostatingsloven. I leidangsbokens kapittel om forbud mot ferdsel mellom forskjellige land står det: «Men om menn fer til Frösö eller til andre kaup-

Marmorkorset. Et frittstående andaktskors fra slutten av 1200-tallet, som trolig har stått i nærheten av Domkirken eller Erkebispegården.

Foto: Per E. Fredriksen

stemner med kongens løyve, og no fiendar av kongen kjem dit, då kan det handlast med dei liksom med dei som lever i fred med kongen utan straff.» Denne delen av Frostatingsloven dateres til ca 1170. Ut fra det kan vi slutte at handelen mellom Trøndelag og Jämtland var vel etablert alt da. Og det er all grunn til å tro at det har foregått varebytte mellom de to områdene langt tilbake i tid.

Kontinuitet i veilinjene

Om de veiene vi kan spore tilbake til middelalderen vanligvis går på samme sted som i jernalderen, vet vi ikke. Ifølge Gulatingssloven skal veiene «gå der de alltid har gått», dersom det ikke er viktige grunner til å legge dem om. Dette kan også ha vært tilfelle for Trøndelagsområdet. Men særlig ville vel veiene i de tettest befolkete områdene være utsatt for forandringer. I skogsterreng og i høyfjellet kan vi kanskje gå ut fra at de samme traseene ble fulgt i svært lang tid, slik at de veiene vi mener å kunne datere til middelalder også har vært benyttet i jernalderen. De var sannsynligvis mindre utsatt for endring her enn i tett befolkete områder med nydyrking, bosetningsekspansjon osv.

Både Verdal og Stjørdal har nok vært viktige ferdselsårer i forhistorisk tid og middelalder. Den nordligste veien kom ned i Verdølafylke, et av de fire fylkene i Inn-Trøndelag etter den middelalderske fylkesinndelingen. Veien lengre sør endte i Stjørdølafylket som tilhørte det uttrønderske området. Utgangspunktet og målet for reisen var nok da som nå avgjørende for valg av trasé. Var målet de rike bygdene i Inn-Trøndelag valgte man den nordligste veien. Var målet Trondheim så var kanskje den sørligste veien den korteste og raskeste. Vi ser da bort fra at trafikken på Trondheimsfjorden nok har spilt en svært viktig rolle for kommunikasjonen i området. Kanskje valgte man den korteste veien ned til sjøen gjennom Verdal og gikk så over i båt for å tilbakelegge den siste strekningen til Trondheim.

Vi har altså ikke mange fysiske spor etter de forhistoriske og middelalderske veiene. Likevel kan vi ved et møysommelig puslespill sette sammen de forskjellige bitene og til slutt, til en viss grad, rekonstruere gamle veilinjene. Men sporene er få og sårbare, og for at vi skal bevare de rester vi har igjen må vi trå varsomt. Kanskje bør vi la noen av de gamle veifarene ligge uberørt slik at også kommende generasjoner kan få anledning til å studere et veifar fra forhistorisk tid. Ikke alle de gamle veifarene bør bli dagens veier.

Litteratur:

- Ahnlund, Nils 1948: Jämtlands och Härjedalens historia. Bd I. Stockholm.
 Frostatingsloven. Omsatt av Jan Ragnar Hagland og Jørn Sandnes 1994.
 Fønnebe, Reidar 1988: Langs Nordmannsslepene over Hardangervidda. Oslo 1988.
 Gustafson, Lil 1988: Farlig ferd i fjellet. Spørnr 1/1988.
 Melzer, William: The Pilgrims Guide to Santiago de Compostela
 Sandvik, Einar 1980: Levangermartnan i gammelt'n. Hovudoppgåve i historie. Univ. i Trondheim. Upubl.
 Smedstad, Ingrid 1988: Etableringen av et organisert veihold i Midt-Norge i tidlig historisk tid. Varia 16. Universitetets Oldsaksamling.
 Snorri Sturlusons Heimskringla
 Sverresoga. Ved Halvdan Koht. Det norske samlaget. 1967
 Weber, Birthe 1988: I pilegrimenes spor. Spør nr 1/1988.

Forfatter:

Ingrid Smedstad er mag. art. i arkeologi og universitetsstipendiat ved Universitetet i Trondheim.

PÅ DEN ANDRE SIDEN AV KJØLEN

av Ove Hemmendorff

Allerede i jernalder og middelalder var det etablert kontakter mellom Trøndelag på ene siden av Kjølen og Jämtland og Härjedalen på den andre siden. Den som befatter seg med arkeologi og bosetningshistorie i Jämtland og Härjedalen må derfor kjenne til utviklingen i Trøndelag, dersom vi skal forstå disse omgivelsene. Sammenligner man på svensk side graver, helleristninger og boplasser kun med det svenske materialet, blir konklusjonene feilaktige. Det samme gjelder våre tidlige kirker og middelalderens kunst og bosetningsutvikling.

Og kanskje er det også omvendt? At man i Trøndelag har nytte av å kjenne til utviklingen i Jämtland og Härjedalen? De norske arkeologenes utbredelseskart over graver, jernvinner og andre fornminner ender ofte ved riksgrensen. Jeg må vedgå at det gjør også de svenske kartene som viser fornminnene. Men vi som arbeider i dette området som en gang var et sammenhengende kulturområde, må ikke la vår tenkemåte styres av hva som ble vedtatt i året 1645 ved freden i Brömsebro.

Vi skal her gi en liten presentasjon av utviklingen i de gamle trønderske naboprovinsene Jämtland og Härjedalen. I middelalderen var begge områdene skatteland under den norske kongen. Men tilknytningen til Trøndelag var i høyeste grad også tilstede i jernalderen, selv om vi ikke kan stole helt på de skriftlige kildene. Lenger tilbake i tid – i bronsealder og steinalder – var nok kontakten mindre. Jeg vil derfor konsentrere meg om utviklingen i Jämtland og Härjedalen i jernalder og middelalder.

Kjetil Jamte og Herjulf Hornbryteren

I de norske kongesagaene påstås det flere steder at Jämtland ble befolket vestfra. Den mest kjente personen i Jämtland i denne sammenheng, er nok Kjetil Jamte. Snorre skriver at Kjetil og mange andre trøndere rømte unna kong Øystein Illråde og dro over fjellet. Kjetil ryddet nytt land, og dette landet fikk navn etter Kjetil Jamte og ble kalt Jämtland. Uansett hvilken vekt man legger på Snorres opplysninger, er det interessant å konstatere at Øystein var aktiv på den tid da utviklingen i bosetningen i Jämtland tok fart. Gravfunn viser nemlig at det var en sterk økning i befolkningen på 700- og 800-tallet.

Også Härjedalen har sitt «stamsagn» – det handler om nordmannen Herjulf Hornbryteren. Han var kommet i unåde hos kongen, Halfdan Svarte, og flyktet derfor over til det øde Härjedalen og «gjorde bygd på et sted som nå heter Sliarosvellir». I et grensedokument fra 1270-tallet

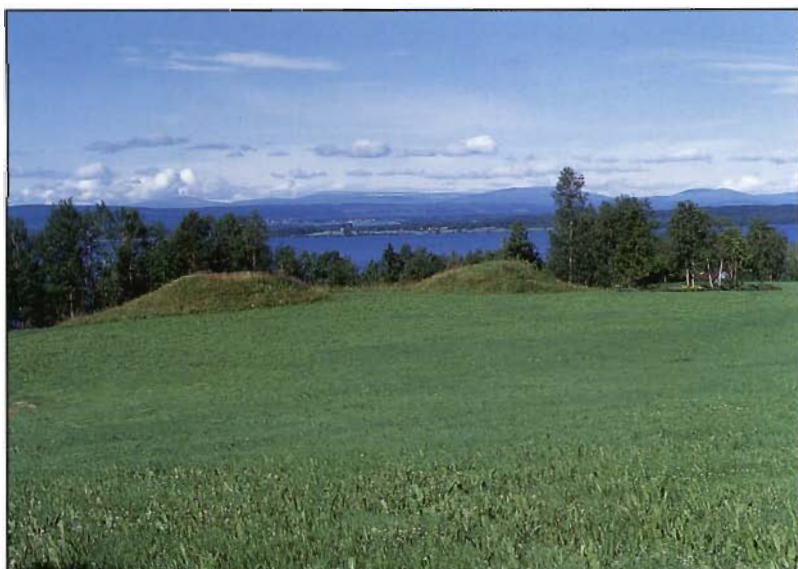
kan vi lese at det var nordmenn som først bosatte seg i Härjedalen – og at Herjulf var den første av disse.

Ingen arkeolog har festet noen større lit til påstanden fra lokalbefolkningen i Lillhärjedalen når de hevder at de visste hvor Herjulf hadde bodd. Men i et brev Läns museet i Østersund mottok, ble det sagt at folk i Lillhärjedalen hadde funnet gjenstander fra vikingtid og middelalder på en gammel seter. Stedet heter Slyos, et navn som kan være en forenkling av Sliarosvellir. Läns museet kunne konstatere at det her var kulturlag fra vikingtid, samt noe som trolig var brente husrester. Det var altså en liten kjerne av sannhet i den lokale tradisjonen.

Vestre Härjedalen

Langt oppe i elvedalene i Härjedalen, nær fjellet og den nåværende riksgrensen, kan man finne spor etter fast bosetning fra vikingtid. Det er som regel gravhaugene som vitner om hvor bosetningen i yngre jernalderen lå. Slike gravhauger finnes bare i de deler av området som grenser mot Trøndelag. De finnes for eksempel i øvre del av Ljunganelvens dalføre, omkring byen Ljungdalen og omkring bygdene Funäsdalen og Bruksvallarna. Gravene finnes både nede i byene og oppe ved setrer nær tregrensen. Svært få graver er undersøkt av fagfolk, men en del løsfunn kompletterer bildet. Funnene tyder på at det oppstod en fast bosetning i vestre del av Härjedalen i merovingertid. Den fortsatte siden å vokse i vikingtid og tidlig middelalder. Et blikk på kartet antyder at den eneste rimelige forklaring på hvorfor gra-

Gravhauger i Hackås – en av de gamle bygdene ved Storsjön. Foto: O. Hemmendorff

jernalder- og middelalderarkeologi i Jämtland og Härjedalen

vene ligger opp mot fjellet, og ikke i de østlige delene av Härjedalen, er at bosetningen i den vestlige del av Härjedalen ganske enkelt var en østlig utløper av jernalderbygdene i Sør-Trøndelag.

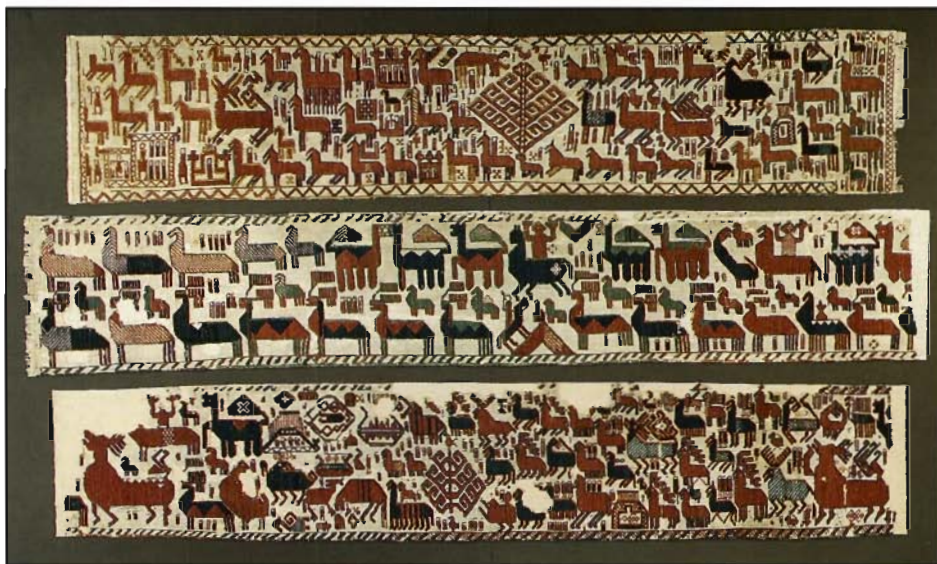
På setra Vivallen utenfor Funäsdalen, midt i denne fjellbygda, ligger et gravfelt som ofte har vært omtalt. Gravfeltet inneholder et tyvetalls graver med mennesker som er lagt ubrente i gravene – uten synlig markering over bakken. Gravgodset vi finner her er fra 1000- og 1100-tallet, dvs fra tidlig kristen tid, men gravene er ikke orientert på kristent vis – i øst-vestlig retning. De døde ligger i stedet med hodet mot nord. Den svenske arkeologen Inger Zachrisson mener at gravene, og boplassen som ligger inntil, er samiske. På boplassen har man gjennom det svensknorske sørsamiske samarbeidsprosjektet undersøkt ildsteder og avfallsdynger fra vikingtid og tidlig middelalder. Zachrisson, som deltar i prosjektgruppen, har i de senere år omtalt Vivallen i flere artikler, og stedet har fått en sentral rolle i den opphetede debatten om samenes eldste historie.

Midtre og østre Härjedalen

Jernalderfunn fra skogsområdene i Härjedalens midtre og østre deler har en annen karakter enn i de vestlige fjellbygdene. Mye tyder på at det både i eldre og yngre jernalder, kanskje også i middelalderen, fantes mennesker i disse traktene som har hatt et annet bosetningsmønster enn bøndene i fjellbygdene. Deres graver er små røyser som ligger ved vannkanten – enten enkeltliggende eller samlet i små gravfelt. Det er gjort få funn i de eldste gravene, men de yngre gravene i Härjedalen kan være rike på våpen og verktøy av jern. Noen av disse jernrike gravfunnene har likheter med norske funn, og også med lignende graver i de tilgrensende svenske områdene Dalarna og Hälsingland.

Vi kan ikke si sikkert hva folket som bodde i disse traktene ned mot skoggrensen livnærte seg av – om de var fangstmenn, fiskere eller drev feavl. Men at en og annen av dem enda i middelalderen ville begraves på hedensk vis, har vi belegg for. I en grav ved Vikarsjön utenfor Hede har Läns-museet undersøkt en branngrav fra 1200-tallet. Da denne ikke-kristne begravelsen fant sted, var antagelig de første kirkene allerede bygget i området.

Byene i midtre og østre del av Härjedalen ble antagelig ikke etablert før i middelal-

Den vakre billedvevnaden med motiv fra vikingtidens billedverden som ble funnet i kirken i Överhogdal. Foto: Jämtland läns museum

deren. I dette skoglandet ligger Sveg, som allerede på 1200-tallet hadde fått kirke og var blitt områdets tingsted. Sveg ble et sentrum i det livlige jernframstillingsområdet som vokste fram på 1300- og 1400-tallet. I traktene omkring Sveg, dvs i Lillhärjedal, Älvros og Överhogdal er det bevart et stort antall blesteroavner. Ovner som vitner om en jernframstilling i stor skala, og det i en tid da andre bygder, for eksempel i det nordlige Jämtland, var blitt hardt rammet av Svartedauden.

En vevnad fra vikingtid

En eller flere av disse menneskene som bodde i østre Härjedalen, kjøpte – eller fikk laget – en vakker billedvevnad med motiv fra vikingtidens billedverden. Det var denne vevnaden som langt senere ble funnet i Överhogdals kirke og fikk navnet «Överhogdalsbonaden». Man har undret seg over hvordan en slik kostbar gjenstand var havnet i en «ubygd» som Överhogdal, der det ikke ble bygget kirke før på 1460-tallet. Men kanskje er veggteppet et

Detalj fra «Överhogdalsbonaden». Odins hest, Sleipner, med sine åtte bein er en av mange figurer på vevnaden. Selv om vevnaden er tusen år gammel, er både trådene og fargene godt bevart.

Foto: Jämtlands läns museum

Runesteinen på Frösön i Jämtland – Sveriges nordligste – fra ca 1030-1050. Steinen er et unikt historisk dokument.

uttrykk for at det var en viss velstand her i middelalderen – et resultatet av inntektene fra den omfattende jernframstillingen.

Jämtland

Da Kjetil Jamte dro til Jämtland med sitt følge var han naturligvis ikke førstemann på banen. Fast bosetning med korndyr-

Dette norske leirkaret går under navnet Rödö-urnen. Det er funnet i en branngrav i Storsjöbygden. Urnen inneholdt de kremerte restene av et barn. Kanskje var det noen nybyggere som på 400-tallet fraktet dette skjøre karet fra Norge og siden lot sitt lille barn begraves i det. Foto: Jämtlands läns museum

king var etablert rundt Storsjön flere hundre år tidligere. Pollenundersøkelser har vist at oppdyrkingen begynte i overgangen mellom sen romertid og tidlig folkevandringstid. Men gravfunnene er ikke mange – fra yngre romertid har vi kun ett, muligens to. Fra folkevandringstid øker funnmengden noe. Et av de mer kjente er et leirkar av norsk type, den såkalte Rödö-urnen. Graven som den ble funnet i, inngår i et svært interessant fornminnekompleks ved Undrom i Rödön, på den nordlige siden av Storsjön. Her finnes både hustuffer, gravanlegg, rydningsrøyser og åkerlapper. Vi antar nå at dette fornminneområdet er en ødegård fra folkevandringstid.

En virksomhet som avgjort har vært nært forbundet med den økonomiske utviklingen i Jämtland i sen romertid og folkevandringstid, er jernframstillingen. Mange jernframstillingsplasser ligger ved Storsjön eller ved vassdrag like nord for den. Akkurat som i Trøndelag har virksomheten vært meget omfattende. Denne tidlige jemtlandske jernframstillingen må sees som en utvidelse av jernframstillingen i Trøndelag. Da produksjonen startet i Jämtland hadde den allerede pågått lenge i Trøndelag.

En norsk kolonisasjon?

Det er mye som taler for at oppdyrkingen

av det sentrale Jämtland startet etter initiativ fra Trøndelag. Jeg vil helst se det hele som en kolonisasjon som utgikk fra det økonomisk sterke inntrønderske jernaldersamfunnet i sen romertid. Det kan ha vært en ekspansjon inn i det da lite befolkede skogområdet øst for Kjølén – en etablering i et «oppland» med en urbefolkning som gjerne byttet til seg kostbare jernprodukter mot skinnvarer. Noe av det første nybyggerne kan ha foretatt seg var å bygge en befestning på Frösön – en bygdeborg som har fått navnet Mjälleborgen. Dette er et komplisert byggverk oppført i en teknikk som tidligere aldri har vært benyttet i Jämtland. Riktignok finnes det bygdeborg som er bygget i samme teknikk i området øst for Jämtland, men jeg foretrekker å tro at byggmesteren kom fra Trøndelag. Det er nærliggende å betrakte Mjälleborgen som en maktsenter i et nybyggerland, et strategisk punkt hvor man kunne ha kontroll med beskatning og styre handelen. Mye taler for at den kjente Frösö-marknaden, som nevnes i Frostatingsloven, i middelalderen holdt til innved borgberget – lenge etter at Mjälleborgen ble oppgitt. Kanskje Frösö-marknaden, der den lokale befolkningen byttet skinn og andre produkter mot gods som de tilreisende handelsmennene brakte med seg, har røtter helt tilbake til eldre jernalder.

Vikingtid – bygda vokser

I tiden rundt år 600 synes det som om befolkningen i Jämtland blir rammet av de samme ulykker som andre bygder i Skandinavia. Gårder blir lagt øde, befolkningstallet synker og dyrket mark gror igjen. Men på 700-tallet synes utviklingen å ta fart igjen. Nå blir grunnlaget for den jemtlandske bondebygda lagt, slik vi i dag ser det for eksempel omkring Storsjön. Fra gravhauger i de gamle byene har vi funn fra sen merovingertid og vikingtid. Gårder og byer har navn som går tilbake til den tiden, og ikke sjelden er navnene de samme som i Norge. Bygdene utvides også i elvedalene i området. Fra den nåværende norskegrensen kan vi finne graver helt fra Handöl, Duved, Åre og andre byer hele veien inn mot Storsjön. Totalt kjenner vi til ca 500 jernaldergraver, og de aller fleste er samlet i Storsjöbygdene.

I merovingertid og vikingtid ser vi at gravgodset får stadig mer tilknytning mot sør – mot Midt-Sverige. De norske innslagene blir færre. Kanskje betyr dette at det framvoksende Sveaveldet begynte å få en stadig sterkere innflytelse over utviklingen i et så avsides område som Jämtland, og at det var nå den svensknorske dragkampen om landskapet startet. Det er tilbake til denne tid Snorre Sturluson går når han beskriver hvordan de norske kongene gjorde seg til venns med jemtene. Snorres kongesagaer må naturligvis brukes med den største forsiktighet, men hans beretninger om hvordan den norske og den svenske kongen vekselvis sendte sine skatteoppkrevere til Jämtland kan godt ha bakgrunn i virkeligheten.

Jämtland blir kristnet

Runesteinen på Frösön anses å være et av de sikreste tegn på jemtlandske stormenns tilknytning til Sveaveldet i sen vikingtid. Runesteinen er den eneste i området og må – gjennom sitt budskap om kristningen av Jämtland – betraktes som et unikt historisk dokument av samme dignitet som Jellingsteinen i Danmark. Men stilen er svensk og navnet på mannen som lot kristne Jämtland, reise steinen og bygge bru er også svensk. Jämtland hørte i hele middelalderen inn under den svenske erkebiskopen i Uppsala – kanskje nettopp fordi kristningen var skjedd østfra.

Da Jämtland ble kristnet var det gått omtrent 20-40 år siden jemtene så kong Olav Haraldsson dra gjennom bygda på vei mot det avgjørende slaget på Stiklestad. Det fantes nok jemter som etter år 1030 besøkte Stiklestad og hørte om underverke- ne som skjedde omkring den kristne kongens grav. En av tidens jemtlandske stormenn lot bygge et lite kapell på gården sin Västerhus, på Frösön. Dette er Jämtlands eldste kjente kirke, bygget kanskje allerede på slutten av 1000-tallet. I løpet av 1100-tallet ble den erstattet av en liten steinkirke. På 1100-tallet ble det dessuten oppført flere andre kirker rundt Storsjön. En av disse kirkene ble bygget på Frösöns Hov-mark. Under utgravninger inne i kirken har arkeologer fra Läns museets funnet en mengde dyrebein som antagelig stammer fra vikingtidens dyreofringer. Disse ofringene har foregått i gudehovet lenge før kirken ble bygget.

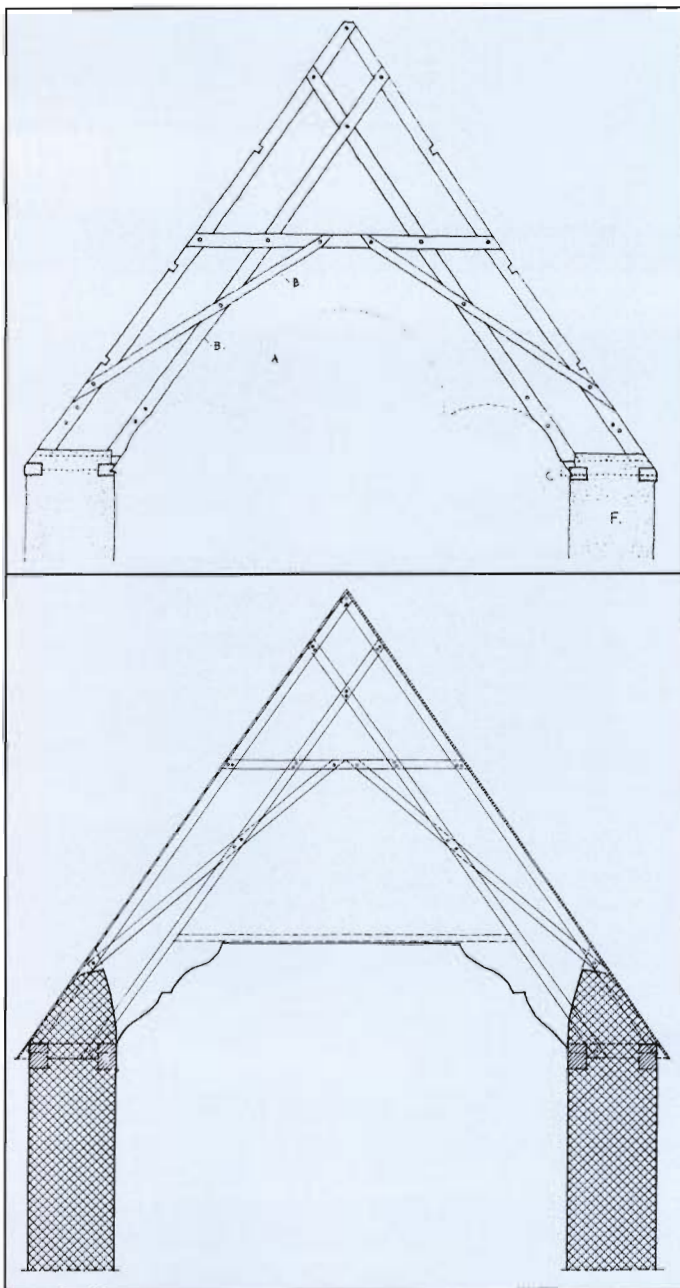
Under norsk styre

I alle fall fra året 1178, hørte jemtene inn under den norske kongen. Dette året hadde Sverre Sigurdsson, sammen med sine birkebeinere, lyktes i å overliste og beseire hele den jemtlandske bondehæren på isen på Storsjön. Jemtene ble tvunget til å sverge Sverre troskap. De ble også pålagt å oppføre et kapell i Sunne, der slaget stod. Dette ble kong Sverres kapell og var forbundet med en spesiell skatt, «sundamale», som jemtene skulle betale. Alle de øvrige kirkene hørte inn under den svenske erkebiskopen.

I de senere år har man studert de mange velbevarte takstolene og andre tredetaljer i middelalderkirkene i Jämtland. De kompliserte tekniske konstruksjonene viser slektskap med tilsvarende trønderske kirketak. Takstolene i Åre gamle kirke, Hakkås kirke og Norderö kirke er slående lik takstolskonstruksjonen i Værnes kirke i Stjørdal, der takstolene er dendrokronologisk datert til ca 1140. Sammen med andre norske trekk i de jemtlandske kirkene antyder takstolene at trønderske tømmermenn og arbeidsledere kan ha vært med på byggingen av de jemtlandske kirkene.

I middelalderen fortsatte bygdene å vokse, helt fram mot høymiddelalderen da man fikk én eller flere kraftige tilbake-

Øverst ser vi takstoler i Værnes kirke i Stjørdal, nederst takstoler i Norderö kirke i Jämtland. Utførelsen vitner om et nært slektskap mellom kirkebygg på begge sider av Kjølen. Tegning: Etter Ola Storsletten

ganger. Svartedauden sammenfalt i tid med denne store befolkningsreduksjonen, men det er mulig at katastrofen også skyldtes andre årsaker enn pesten. Resultatet ble, sett fra vår tids arkeologiske synsvinkel, at vi i Jämtland har fått en svært betydelig og verdifull samling fornminner – ca 250 ødegårder. På disse finnes hustuffer, rydningsrøyser, åkerreiner m m. I disse ødegårdene har Jämtland et fantastisk materiale dersom man vil studere middelaldersk jordbruk m m.

Samarbeide over Kjølen

Så vidt jeg vet finnes det ikke noe tilsvarende middelaldersk gårdsmateriale i Trøndelag. Det hadde vært interessant å foreta omfattende arkeologiske studier av de jemtlandske ødegårdene, og så se funnene fra disse middelalderske gårdene i relasjon til funn fra den største nærliggende by – Nidaros. Kanskje er nettopp ødegårdene et godt eksempel på hvordan det

jemtlandske materialet kunne komplettere bildet av aktiviteter i Trøndelag. Et annet viktig jemtlandsk-trøndersk samarbeidsprosjekt som er blitt diskutert i de senere år, er jernframstilling – teknologi, råvarekilder, samfunnsbetydning osv. Dette er det foreløpig ikke blitt noe av. Andre områder som burde ligge til rette for felles forskning, er de middelalderske kirkene og kanskje også de profane middelalderske tømmerhusene. Vi bør være klar over at kulturforbindelsene i eldre tid gikk «på tvers» av Kjølen og derfor legge opp til et samarbeid som ser bort fra de grensene som ble resultatet etter fredsforhandlingene i Brömsebro i 1645 – og EU-bestemmelsene 350 år senere.

Forfatter:

Ove Hemmendorff er førsteantikvar ved Jämtland läns museum i Östersund.

VITENSKAPSMUSEETS BYA

av Arne B. Johansen

Like over nyttår åpner Vitenskapsmuseet sin byarkeologiske utstilling. Den skal vise besøkende noen av de 1000 år lange røttene til Trondheim by. Dette har vi drømt om lenge!

I Norden oppstår befolkningsklumper som kalles «byer» i sen forhistorisk tid. Men det er først fra 1100-tallet at det blir fart i byveksten. Hva man mener med «by», er avgjørende for spørsmålet om byenes historie. Men det fantes befolkningsklumper også tidligere, for eksempel på mangbølte gardar med fellestun. Der kunne det bo mer enn hundre mennesker tett sammen gjennom mange generasjoner uten at vi finner på å snakke om «byer». Dette må vel skyldes at vi synes de mangler noen av byens egenskaper.

Hva har foregått i Nordens byer som ikke foregikk på de eldre stor-boplassene. Handel kan det ikke være, for den er eldre enn alle byer. Det som står igjen er politisk eller religiøs spesialvirksomhet. Men også dette vet vi foregikk på de eldre stor-boplassene. Hva vi egentlig skal mene med «by» er derfor et svært interessant spørsmål.

Det har dessverre betydd mye til å dempe ned dette spørsmålet at «byer» og bydannelse omtales så mye i skriftlige kilder. Det kan ha gjort at vi også tror at det var i denne tiden byene oppstod. Men vi kommer ikke dypere ned i problemet bare med skriftlige kilder.

Oppgaven

Arkeologisk materiale dekker alle tidsrom, enten de har skriftlige kilder eller ikke. Derfor blir det der vi må henvende oss for å få vite om byoppkomsten er et «papirprodukt» eller ikke. Trondheim er en av de nord-europeiske byene som har det rikeste arkeologiske materialet. Innsamlingen startet for mer enn 200 år siden og har vært i gang siden. De siste 25 år har det foregått større arkeologiske utgravinger i forbindelse med byggetiltak. Dette har mangedoblet det byarkeologiske materialet i Vitenskapsmuseet. Nå skal utstillingen vår vise fram en liten del av materialet.

Utstillingen er én av mange framgangsmåter for å formidle kunnskap og andre opplevelser. Utstillingen har andre muligheter enn for eksempel bok, avis eller fjernsyn. Den gode utstilling skal utnytte slike muligheter så den får sin særegne kraft. Det er misbruk av muligheten når en utstilling ikke blir stort mer enn forstørrede boksider bak monterglass. Vi vil at vår byarkeologiske utstilling skal bringe besøkeren nær innpå de menneskene som la grunnen til den byen vi lever i og til den betydning denne byen har for store områder omkring. Er vi flinke, kan det bli rene pilgrimsferden mot Nidaros igjen.

Rammene

Vitenskapsmuseet har rike samlinger både fra naturhistorien og kulturhistorien. De er en bunnløs kilde til utstillinger og forskning på begge områder. Etter at den byarkeologiske utstillingen er åpnet, består de kulturhistoriske utstillingene på Kalvskinnen i Trondheim sentrum av disse delene: 1) En arkeologisk grunnutstilling som skal dekke både forhistorisk og historisk tid. 2) En byarkeologisk utstilling som skal forstørre opp det spesielle kulturelementet «by». 3) En utstilling av kirkekunst som etter hvert bør endres til å bli en forstørring av det spesielle kulturområde som kan kalles religiøse kulturytringer.

Den eldste kaupangen. I utstillingen står et imponerende vikingskip – et realistisk kopiutsknitt av et fartøy i full størrelse, hvor man kan studere skipsdetaljer og -utrustning. Foto: Roar Øhlander

Den vakre St Olavs-statuen fra Grong viser vei mot Kirken, som ble en dominerende makt i middelalderen. Foto: Roar Øhlander

ARKEOLOGISKE UTSTILLING

Våre store samlinger av mynt, medaljer, verdslig kunst og av etnografika vil derimot ikke gi seg utslag i utstillinger i nær framtid. De kommer til å bli mål for nye pilgrimsferder når vi får dem på plass utover i neste århundre.

Den byarkeologiske utstillingen finnes i Suhmhuset, som er en av Vitenskapsmuseets tre hovedbygninger på Kalvskinnets. Huset er bygget som utstyrsmagasin for Forsvaret i 1840-årene og er omsorgsfullt oppusset og ombygget for utstillingsformålet. I tillegg rommer huset auditorium for hundre personer og en planlagt kafé.

Resultatet

Utstillingen leder den besøkende fra det midt-norske landskapet før bydannelsen, gjennom byens liv og fram forbi reformasjonen. Det som springer mest i øynene er et stort kirketårn og en bygate med tunge tømmerhus på begge sider. Gjennom veggåpninger og i små sideveiter får man glimt av dagliglivet i middelalderens Trondheim. Det er så levende at man lurer på hvorfor middelaldermenneskene ikke hilser når man går forbi dem.

En av de bærende tankene har vært å ha kirkemakten som det sentrum byen vokste fram rundt. Også kongemakten benyttet religionen effektivt som maktredskap. Ble religionsspesialistene for mektige, strammet kongemakten bare litt på tøylene. Det var dette som skjedde ved reformasjonen i 1537 da statsmakten konfiskerte klostrenes og erkebispens gods. Kirkene fikk beholde sitt gods fordi den kristne tro var nødvendig for å holde samfunnet lydig og samlet.

Utstillingen har rikelig med lys- og lydeffekter og dessuten et medrykkende billed- og lysspill inne i et mørkt, tillukket rom. Vi vil at de besøkende skal forsvinne inn i fortidens by og komme ut igjen fulle av undring over det merkelige som gjemmer seg under gater og fortau i Trondheim sentrum.

Som alle utstillingsprodusenter håper vi på debatt omkring det vi har gjort. Utstillingen har valgt den nøkterne framstillingen av fortiden. Den inviterer besøkeren til å leve seg inn i fortiden med gjenstander, kart, bilder, lyd og lukter. – Velkommen fra hele det gamle pilgrimslandskapet både i Norge, Sverige og Nord-Europa ellers. Nidaros venter igjen på dere!

Forfatter:

Arne B. Johansen er dekanus ved Fakultet for arkeologi og kulturhistorie, UNIT Vitenskapsmuseet i Trondheim.

En pilgrim kneler ved målet. Alteret i kirkerommet skaper en høytidelig stemning. Foto: Roar Øhlander

De laftede bygningene er i nærmest full størrelse. Her trår vi rett inn i middelalderbyens hverdag. Publikum kan gå inn i et 1200-talls hus og oppleve lukter og lyder fra en svunnen tid. Foto: Roar Øhlander

DET NYE MUSEET PÅ JAMTLI

av Sten Rentzhog

Foran det nye museet i Østersund vaier svenske og norske flagg. – Den historiske utstillingen begynner med St Olav og pilegrimstogene mot Nidaros. Det store utstillingsområdet domineres av en stor hest og slede, som også er et lekeapparat og et eventyrspill, med reiser til Levanger og Uppsala. Hesten viser også veien til utstillingen om jemtenes urgamle norgeshandel – ryggraden i områdets økonomi og historie.

Alle barn liker det nye museet. Det er spennende å ake i rutsjebanen i Storsjö-udyrets mage og ned til utstillingen. Storsjö-udyret er bygget av scenografen Axel Becker fra Trøndelag. Foto: Birgit Janson, Jämtland läns museum

Og her finnes det enda mer som er norsk. Før man går inn i utstillingene kan man se billedspillet «Frihet», som forteller sagaen om Jämtland og Härjedalen – to landområder mellom Sverige og Norge. I utstillingene møter man siden et tre med årringer som viser at det er fra år 1132. – Treet var altså nærmere 50 år gammelt da kong Sverre dro gjennom Jämtland, og dette treet fikk oppleve hele den norske perioden som varte i nesten 500 år.

Museet er en møteplass som skal styrke de urgamle båndene mellom jemter og trøndere. For mange norske skoleklasser er Jamtli allerede et selvfølgelig reisemål, og vi håper at enda flere skal komme nå når det også er laget et museum her. På Jamtli er det muligheter for å delta i aktiviteter som kan gå over flere dager.

Historie som underholdning

Jamtli er ikke noe vanlig museum. Sannsynligvis kan man ikke noe annet sted i Norden oppleve noe lignende. Museet har den samme målsetting som vi allerede lenge har hatt med gårdene på Jamtli; vi vil gjøre historie og kultur til underholdning, like underholdende som et tivoli eller et sirkus, og enda bedre enn dette – for på Jamtli kan man også lære atskillig, samtidig som man opplever noe som er berikende både for kropp og sjel.

Museet ser derfor ikke ut som et vanlig museum. Det er gladere, mer festlig og mer «myldrende». Her får vi oppleve ting som vi ikke forventer å finne på et museum. Inngangen er et Storsjö-udyrt som samtidig fungerer som en rutsjebane, og i heisen er det latterspeil.

Nede i utstillingene bli man overrasket av et stort, underjordisk landskap, hvor det skiftevis er dag og natt, med kvitrende fugler, rennende vann, et fjell og til og med en skog, alt oppbygget innendørs og så stort at man kan vandre rundt her i timevis. Med dette landskapet vil vi gi de besøkende en opplevelse av hvordan menneskene gjennom årtusener har levd i pakt med naturen – ikke bare her, men over hele verden.

Bygget for barn – og for barn og voksne sammen

Den som har vært på Jamtli tidligere, vet at området sommerstid kryr av glade

- en saga om Jämtland mellom Norge og Sverige

barn, besøkende barn – store og små barn som er utkledd og leker historie. Vi ønsker at det nye museet skal gi den samme herlige familieopplevelsen. Besøket er tenkt som en oppdagelsesreise der barn og voksne sammen skal kunne oppleve både fornøyelse og kunnskap.

Museet er derfor også fullt av ypperlige lekemuligheter, og sinnrike åpninger og gjemmer der man får svar på sine spørsmål eller mulighet til selv å prøve ut hvordan man levde før i tiden. For den som tør, finnes det en ulvehule å kripe inn i – og en underjordisk klatrevegg.

Vikingtidens billedvevnader

Lengst inne i museet finner vi så det aller mest forunderlige, de tusenårige vevnadene fra Överhogdal. Et billedspill fra vikingtiden innleder besøket. Så kommer man inn i rommet der selve vevnadene befinner seg, og får se dem slik ingen har sett dem siden tidlig i middelalderen, belyst av flammende ildluer slik at figurene på teppene trer tredimensjonalt frem og gir inntrykk av å bevege seg over veven.

Sagaen om Jämtland og Härjedalen

Slik former besøket seg til en opplevelse av Jämtland og Härjedalens historie, en historie der forbindelsene vestover er hovedtemaet. Vi ønsker at de besøkende skal la det unike i denne historien synke inn seg, og for at det skal bli mulig har vi forsøkt å snu opp ned på den vanlige museumsopplevelsen.

De besøkende skal være aktive – ikke passive. De skal oppleve museet sammen med hverandre og ikke alene. Og fremfor alt skal de oppleve dette med følelser og fantasi, ikke i første rekke med fornuft og intelligens. Jeg sier gjerne at museet skal være en symfoni av følelsesopplevelser. En liten jente sa om museet at det var som å gå rett inn i en sagabok: «Jeg var midt inne i den, den var levende.» I denne sagaboken skal man kunne gå rundt i en time eller i flere dager, jo lenger man holder på desto mer kan man oppdage.

Forfatter:

Sten Rentzhog er landsantikvarie – museichef – ved Jämtlands läns museum i Östersund

Inngangen til det nye museet symboliserer et klokketårn i jemtlandsk tradisjon. Det meste av utstillingene befinner seg i et stort rom som er gravd under jorda. Foto: Lars Hallén

Et fjell med en rislende bekk er blikkfang i den samiske delen av utstillingen. Under fjellet finner vi et av museets tre billedspill. Foto: Lars Hallén

EN SEILSKUTE I SPERSØYSUNDET

– et alminnelig skipsvrak i norsk farvann

av Marek E. Jasinski og Pål Aa. Nymoen

Spersøysundvraket

«I 1875 drev et seilskip inn i Spersøysundet i Kvenvær og sank. Mannskapet hadde antakelig gått i båtene et sted ute i Ramsøyfjorden, hvor samtlige hadde omkommet. Mastene og noen av rærne stakk opp av sjøen, og folk fra Kvenvær berget det de kunne få tak i.» Slik gjengir Maurits Fuglesøy i første bind av *Hitra - Øya og Folket* en av mange historier om ulykkesbud fra havet. I og for seg er det ikke noe spesielt ved akkurat denne historien. I bygdebøker og i kystbefolkningens minne lever det mengder av liknende fortellinger.

Historier om gamle seilskuter på havets bunn vekker ofte en helt spesiell interesse hos de fleste. Historier om dramatiske forlis som skjedde for 100-300 år siden lever videre i nye generasjoner. I mange tilfeller har stedet der forliset skjedde også fått navn etter havariet; «Hollendergrunnen», «Daudmannen» og «Russnakken» er noen eksempler.

Den sterke bevisstheten om forlis, manifestert blant annet gjennom stedsnavn og muntlig tradisjon, gjenspeiler hvilken betydning skipsvrak har som kulturminne i kyst-Norge. Alt dette til tross for at et skipsvrak ikke er synlig for folk flest. Dette bidrar selvfølgelig til å skape mange myter og forestillinger om hvordan disse kulturminnene ser ut på havets bunn i dag. Virkeligheten er ofte helt annerledes. Langs en værhard ytterkyst skal det mye til for at rester etter selv så «nye» forlis som de som skjedde på 1800-tallet er synlige på havbunnen i det hele tatt. Havet knuser og visker ut sporene, og ofte må det en god porsjon flaks, og i tillegg et trenet øye til for å oppdage dem.

Fortellinger blir til vrakfunn

Det var nettopp historier som lever på folkemunne som gjorde medlemmer av *Nautilus undervannsklubb* i Trondheim så nysgjerrige at de dykket ved Spersøya på sørvest Hitra i 1968. Etter systematisk leting fant de noe som viste seg å være restene av et seilskip, og i sin melding til Norsk Sjøfartsmuseum skriver de: «Vraket er mye ødelagt. Det ser ut som om sidene er brukket ut og ligger begravet under 5-10 cm sand.» Denne beskrivelsen passer forøvrig godt med svært mange andre vrak langs ytterkysten av Midt-Norge.

Vraket av det ukjente skipet ved Spersøya ble nå liggende i fred til 1971, da forskere fra Norsk Sjøfartsmuseum samt historieinteresserte dykkere fra Midt-Norge gjennomførte en registrering av flere vrak i farvannet rundt Hitra og Smøla. Under denne ekspedisjonen ble det i løpet av en tre-dagers periode gjennomført en mindre utgravning på stedet der Spersøyvraket ble funnet tre år tidligere. Vraket ligger ikke dypt, bare 6-9 m. På så grunt vann er det vanskelig å få en slamsuger drevet av luft til å fungere på grunn av trykket. For å kunne få et inntrykk av hva som er bevart under sanden er det imidlertid helt nødvendig å ta i bruk hjelpemidler til å fjerne løsmasser. Løsningen den gang ble derfor en vannejektor – en innretning som suger bort løsmasser ved hjelp av vanntrykk som pumpes fra overflaten gjennom en slange ned til dykkerne. Denne vannstrømmen kan så enten brukes til å suge eller til å spyle bort løsmasser slik at vraket frilegges.

I løpet av den perioden undersøkelsene varte, ble det gjennomført 17 dykk på vra-

ket. Dagbok, bilder og øvrig dokumentasjon som ble foretatt finnes i dag i Vitenkapsmuseets arkiv. I dykkerloggen for et av de første dykkene på stedet skriver Nils Aukan blant annet følgende: «Gikk ned etter utlagt line, traff på jernkorrosjoner... svømte sørover over en haug ballaststein, og begynte å suge over noen trekonstruksjoner. Blottla et stykke, rester av spant/kjølsvingarnering. Vi begynte sannsynligvis over bakenden av vraket.»

Dokumentasjonen som ble foretatt viser at etter tre dagers arbeid med vannejektor og oppmåling var kanskje så mye som 1/3 del av vraket frilagt. Det viste seg at fartøyet nærmest var flatspist av pælemark, og at bare de delene av treverket som hadde blitt dekket av sand relativt raskt etter forliset var bevart. En annen faktor som nok har hatt stor betydning for at noe av skroget fortsatt eksisterte var at skipets ballast besto av mengder med små flintknoller. Denne ballastflinten lå som en stor avlang røys over hele midtskipet, og den var så tung å flytte at det bare lot seg gjøre å fjerne deler av den. Flintrøysen beskyttet vraket mot strømmen og den umettelige pælemarken.

Utgravningen i 1971 viste at Spersøyvraket en gang har vært et kravellbygd fartøy i eik, ca 29 m langt. De gjenstandene som ble tatt opp støtter historiene som lever på folkemunne om at forliset kan ha skjedd ca år 1870.

Nå ble Spersøyvraket igjen liggende i fred i åtte år. Hva skjer når et delvis utgravd seilskutevrak blir liggende eksponert for pælemark, vær og strøm i så lang tid? Dette ønsket man å finne svaret på, og i 1979 gjennomførte Jørgen Fastner fra Vitenkapsmuseet, sammen med medlemmer av MAUT (marinarkeologisk utvalg), en dykkertur til Spersøya. Om sine observasjoner på vrakstedet den gang skriver de at vraket nå var synlig som en «... stor flinthaug (ballaststein). Masse trekonstruksjoner, diverse jernkonstruksjoner samt flere løsfunn.»

Løse gjenstander fra vraket ble funnet innimellom all ballasten og spredt rundt på vrakstedet. Det ble blant annet tatt opp en flaskebunn, keramikk- og porselensfragmenter, kritt Piper, tønnebunn, blylodd fra loddline samt mange kobbernagler. Det ble ikke foretatt noen utgravning på vrakstedet denne gang. At det likevel ble funnet så mange løse gjenstander, tyder på at naturkreftene har drevet en ikke så liten «utgravning» i løpet av de åtte årene som

Noen av gjenstandene som hittil er tatt opp fra vraket. Vi ser blant annet skipsloddet (bly), dramme-glass, messingbeslag, keramikk og flintstein som ble brukt som ballast. Foto: Per E. Fredriksen

Skipsvrak er en svært viktig funnkategori, både som en del av vår kulturarv og som kilde for maritimarkeologisk forskning. I den norske kulturminneloven har skipsvrak en egen paragraf som i praksis verner alle undersjøiske skipsfunn eldre enn 100 år samt deres «... tilbehør, last og annet som har vært om bord ...». Det finnes utallige skipsvrak på sjøbunnen langs den norske kysten. Denne artikkelen beskriver ett av dem – og omtaler bevaringsforhold som avgjør om et vrak overlever påkjenninger som er typiske for norske forhold.

var gått. Flint og løsmasser hadde flyttet på seg, og nye funn ble på denne måten avdekket.

Da undertegnede sommeren 1995 dykket på stedet, var vraket bare synlig som en stor avlang haug med flint. Alt treverk var dekket av bunnsedimenter, og bare en korrodert jernklump stakk opp av sanden nær skipets forstavn. Også nå kom det til syne nye funn, blant annet to vinglass, et blekkhus og noen messingbeslag. Ved å grave to små sjakter i ballastflinten viste det seg at rester av skroget fortsatt var bevart. I løpet av de 24 årene som var gått siden den første undersøkelsen av vraket var med andre ord kulturminnet i Spersøysundet – heldigvis – blitt pakket inn i ballast og løsmasser. I dag ser vraket ut omtrent som da det ble funnet i 1968. Det er dessverre slett ikke alle vrak som er så heldige.

Verken undersøkelsene gjennomført i 1971 eller de fra 1995 ga nok informasjon til å fastslå fartøystypen. Flint i ballasten kan på den ene siden tilsi at det er snakk om et hollandsk fartøy, men det kan like gjerne være et norsk skip som har tatt inn ballast i Holland eller Danmark. Videre feltarbeid på vrakstedet samt arkivstudier vil trolig kunne belyse skipets type og nasjonalitet.

Skipsvrak som forskningskilde

Sett fra et forskningsperspektiv utgjør skipsvrak, i hvert fall i de fleste tilfeller, en meget verdifull kilde. Som direkte spor etter maritime aktiviteter inneholder de mengder av informasjon om det samfunnet som produserte og brukte fartøyet og om relasjoner mellom mennesker og havet i de respektive tidsperioder. De vitner om ferdsselsveier, handelskontakter, sjøbruk, krig, innvandring, utvandring osv, samt om den teknologiske siden av kulturutviklingen.

Keith Muckelroy skrev i 1978 i sin bok om maritim arkeologi at en båt og senere skip helt frem til 1800-tallet, er det mest komplekse byggverk mennesket har konstruert. Studier av et skipsvrak kan derfor bidra til å gi verdifull informasjon om det teknologiske nivået i et samfunn på et bestemt tidspunkt. Teknologisk utvikling henger alltid sammen med andre sfærer av samfunnsutviklingen og kan fortelle mye om både vitenskap, økonomi, næringsprofil, og også om politikk, religion, samfunnsstruktur – og flere andre forhold.

I denne situasjon vil et spørsmål om verneverdi av et skipsvrak virke retorisk. Saken har likevel to sider. Arkeologiske studier av skipsvrak på havbunnen samt nødvendig konservering av funn, er som regel meget kostnadskreven. Fredning av vrakene kan også forårsake en del problemer for samfunnet. For eksempel blir de fleste tiltak som utbygging eller inngrep i sjøbunnen forbudt i områder hvor det er registrert et vrak som faller under fredningsbestemmelsene (§14).

Det finnes ikke midler for å gjennomføre omfattende vitenskapelige undersøkelser på alle skipsvrak som er registrert i Norge. Forskere må som regel tilpasse sin informasjonshunger til de økonomiske realiteter som eksisterer. Den store utfordringen ligger i å påvise og kartfeste eksisterende vrak, samle i hvert fall et minimum av data, samt gjennomføre sikringstiltak mot naturkreftene. En annen viktig utfordring bør ligge i tilretteleggingen av disse usynlige kulturminnene for det dykkende publikum. Det er gjennom rapporter fra sportsdykkere at forskere og kulturminnevernmyndigheter har fått kjennskap til de fleste hittil re-

gistrerte skipsvrak i Norge. Disse sportsdykkerne fortjener å få tilgang på kulturarven de selv har oppsporet. En tilrettelegging på sjøbunnen kan også hindre, eller i hvert fall begrense, skader forårsaket av uvitenhet blandet med nysgjerrighet.

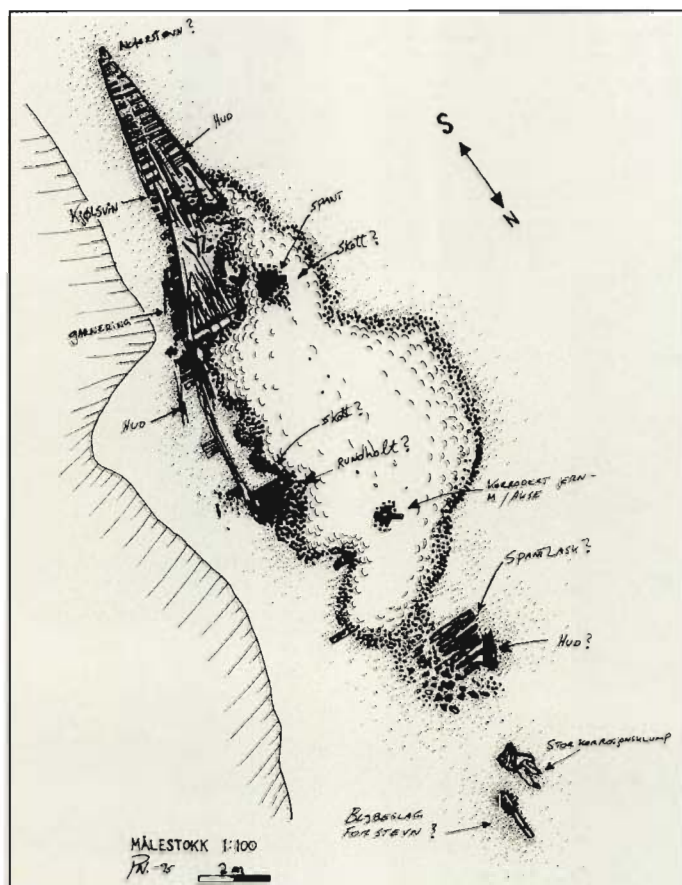
Litteratur:
Fuglesøy, Maurits 1958: Hitra - Øya og Folket. Bind 1. Hitra kommune.
Klepp, Signe 1971: Vrakregistrering, Trøndelag 2/8-14/8 1971. Dagrapport. UNIT Vitenskapsmuseets arkiv.
Jasinski Marek E. 1994: Enhjørningen. Om et dramatisk forlis med maritimarkeologisk etterspill. *Spor* nr 2/1994.
Muckelroy, Keith 1978: Maritime archaeology. Cambridge University Press.
Theisen, Michael 1995: «Skip- og båtfunn som kulturminner og kildemateriale.» I: Marinarkeologi, Kunnskapsbehov. Rapport fra seminar 22-25 september 1993, Korshavn ved Lindesnes. Norges forskningsråd.

Forfattere:

Marek E. Jasinski er Dr. art. i arkeologi og arbeider som marinarekolog ved Fakultet for arkeologi og kulturhistorie, UNIT Vitenskapsmuseet i Trondheim.

Pål Aa. Nymoen er cand. philol. i arkologi og ansatt som forskningsassistent ved Fakultet for arkeologi og kulturhistorie, UNIT Vitenskapsmuseet i Trondheim.

Omtrent slik så vraket ut etter at noe av sanden og flintballasten som dekket det var fjernet. Tegning etter skisser og fotomosaikk: UNIT Vitenskapsmuseets arkiv

KONTAKTER OVER KJØLEN I MIDT-SKANDINAVIA

av Birgitta Berglund

Ved historiske studier har det vært vanlig å undersøke forholdet mellom nord og sør i Skandinavia, for eksempel hvordan ulike moteretninger har spredt seg og hvordan jordbruket ble innført. Grensen mellom Sverige og Norge har gjort at det ikke har vært lett å se kontaktene mellom øst og vest, heller ikke da man undersøkte tidsperioder før nasjonalstatene ble dannet.

I romertid og folkevandringstid kom mange handelsvarer til Skandinavia fra Romerriket. Importvarene fra denne tiden er i Norge for det meste funnet i graver langs vestkysten. I Medelpad kjennes importfunn av samme typer som på Vestlandet, men som er sjeldne andre steder i Sverige. Det er også andre likheter mellom gravfunn fra Medelpad og Vestlandet fra denne tiden. Det tyder på at det har gått en handelsvei fra kyst til kyst i Midt-Skandinavia.

Oddmunn Farbregd har tegnet et bilde av handel mellom Skandinavia og Romerriket, der Rogaland var et omlastingssted for varer som skulle videre, enten det nå var nordover norskekysten eller den lange veien rundt Skåne og videre nordover Østersjøkysten. Han mener at likhetene i funnmaterialet mellom Medelpad og den norske vestkysten derfor ikke skyldes kontakter over Midt-Skandinavia. Trøndelag skulle ha vært avskåret fra handelen langs kysten.

Geite – gravfunn viser kontaktnett

Garden Geite ligger tett utenfor Levanger, midt i de breie jordbruksbygdene i Inn-Trøndelag. Her ligger et større gravfelt med gravhauger som har gitt rike funn, særlig fra eldre jernalder. Blant funnene finnes både importgods fra Kontinentet og typiske handelsvarer fra kystområdene.

De er av samme slag som de man finner på den svenske siden av Kjølen.

Allerede i 1868 ble det funnet mange luksuspregede gjenstander i gravhaugene på Geite. Blant funnene er ulike kjeler og bol-ler av bronse, deriblant en vestlandskjele, en vinsil og vinøse. Ellers er det funnet ringer av gull og sølv, doppsko til sverd, nål av gull, tøyrester m m. Mange av funnene er fra hellekister. Dersom gravene hadde blitt undersøkt etter dagens krav, kunne de kanskje ha målt seg med de rike kammergravene langs Norrlandskysten, som Högom utenfor Sundsvall i Medelpad. Sammenligning med for eksempel de rike funnene i graver ved Högs kirke i Hälsingland, straks sør for Medelpad, må i hvert fall kunne gjøres.

I 1972 kom det i gravfeltet på Geite også fram funn fra eldre jernalder av samme karakter som finnes både langs norskekysten og i Medelpad. Det er et korsformet spenne, spannformet keramikk, hekte-spenner og gjenstander av bein. De er funnet i et par av de mer uanselige gravene på Geite, og er tidfestet til 500-tallet e Kr.

På Geite deltok man således i handelen med varer som var produsert i Skandinavia, slik som spannformede leirkar og korsformete spenner. Samtidig hadde man kontakt med den handelen som omfattet luksuspreget importgods fra Kontinentet. Den senere har mange reist spørsmålstegn ved om det skal kalles handel, eller gaveutveksling mellom stormenn. Hellekistene og importgodset på Geite setter garden i en særstilling i eldre jernalder i Inn-Trøndelag. Funnene fra Geite må imidlertid sees i forhold til andre funn i Trøndelag før man kan si noe mer om denne gardens posisjon.

Funnene fra Geite vitner om at Trøndelag hadde kontakter med handelen på kysten. Samtidig er det tankevekkende at man på Geite finner så mange av de typer gjenstander som i midtre Norrland regnes som norske. Det støtter opp om en handelsvei på tvers i Midt-Skandinavia allerede i eldre jernalder (se kart side xx).

Handelsvei mellom Trøndelag og Medelpad over Jämtland

Den norske arkeologen Wencke Slomann tok tidlig opp spørsmålet om forbindelser mellom Medelpad og Norge over Jämtland i de første århundrene etter Kr f. Un-

Utsnitt av gravfeltet på Geite. Mellom større gravhauger ser vi her en av de mindre gravene avtorvet. I den fant vi to branngraver. Den eldste er fra folkevandringstid, og i den var det blant annet spannformet keramikk og korsformete spenner. Den yngre er fra vikingtid og er trolig en kvinnegrav. Foto: B. Berglund 1972

AVIA I ROMERTID OG FOLKEVANDRINGSTID

der siste verdenskrig arbeidet hun i Sverige med avhandlingen «Medelpad og Jämtland i eldre jernalder».

Wencke Slomanns hovedresultat er at hun påviste store likheter mellom gravfunnene der og tilsvarende vestnorske. I et tilfelle går hun så langt som å si: «Det er som om man hadde tatt en grav med røys og det hele fra Vest-Norge og flyttet til Botniska Vikens kyst.» Slomann mente at kontakten mellom disse områdene gikk langs en handelsvei mellom Medelpad og Trøndelag. Hun påpekte at det var tydelige forskjeller i selve gravskikken mellom Medelpad og Norge. Hun framhever imidlertid én likhet. Det er at både i Jämtland og Trøndelag finner man graver fra folkevandringstid hvor de døde ikke er brent. Forskjellen er imidlertid at skjelettene i Trøndelag gjerne ble funnet i hellekister, mens det ikke var funnet slike kister i Jämtland. Slike kister eller «kammargravar» finnes derimot i Medelpad. Særskilt kjent er den rikt utrustede kammergraven i en av storhaugene på gravfeltet på Högom.

Østlandskjelene fra yngre romertid finnes på den norske siden i Trøndelag og i Medelpad og Hälsingland på den svenske. Kjelene er laget på Kontinentet, sannsynligvis først innenfor Romerrikets kjerneområder. I Skandinavia er kjelene oftest funnet i branngraver. På den svenske siden er i hvert fall én østlandskjele funnet i en grav sammen med ubrent skjelett. Østlandskjeler finnes også mange andre steder i Sverige enn i Medelpad, som i Mälardalen, i begge Götalandskapene, på Öland og Gotland. Derfor synes jeg det er vanskelig å se spredningen av denne kjelotypen i Skandinavia som bevis for forbindelser mellom Medelpad og Trøndelag over Jämtland.

De største likhetene mellom funnmaterialet på Vestlandet og Medelpad/Jämtland finner Wencke Slomann i folkevandringstid. Viktig i hennes argumentasjon er særlig funnene av vestlandskjeler i det svenske området. Hun mener de må ha kommet dit gjennom handelsveien over Trøndelag. Vestlandskjelene er produsert i frankiske verksteder. De hørte på denne tiden til Romerriket. Foruten vinøser er disse de vanligste kartypene av bronse som er innført til Skandinavia i jernalderen. Liksom østlandskjelene er de hovedsakelig funnet i graver som beholdere for brente menneskebein. De fleste vestlandskjelene er i Sverige funnet i Medelpad, men en del også på Gotland. I Midt-

På storgarder i Inn-Trøndelag og i Medelpad kunne man i romertid duke opp til fest med importert servise fra Kontinentet. Her er en vestlandskjele, fat med stett og en vinøse fra Geite i Levanger. Dette ble funnet allerede på midten av 1800-tallet. Glassbegeret er funnet på Salthammer i Levanger. Foto: Per E. Fredriksen

Norge er de fleste funnet i Inn-Trøndelag, noe som også styrker at Trøndelag ikke var avskåret fra handelen på kysten. I Jämtland er det etter hva jeg kjenner til ikke funnet vestlandskjeler.

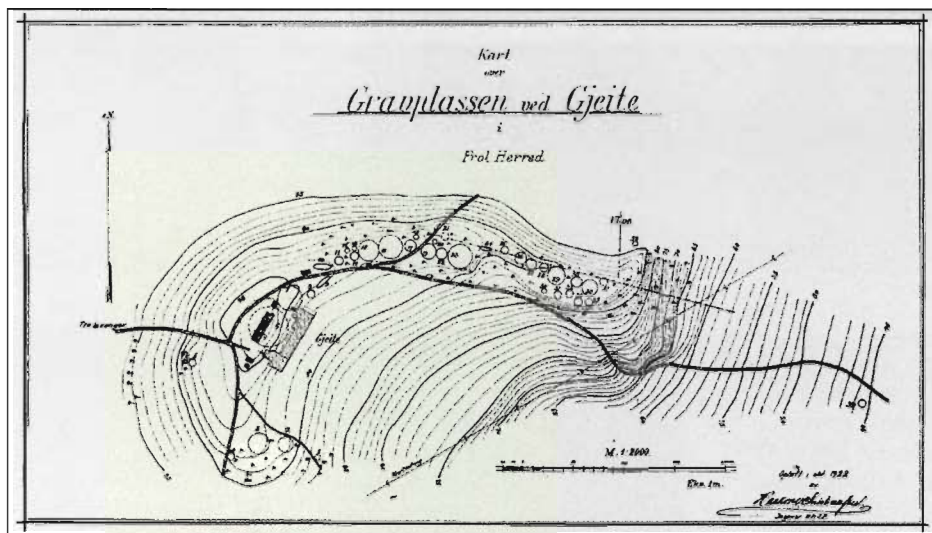
Også en spesiell type dekorerte leirkar med hank og som inneholdt gjenstander av bein funnet i graver i det svenske området, mener Wencke Slomann skyldes innflytelse fra Norge. Import fra Norge mener hun også at i hvert fall en del av de korsformete spennene av bronse er, lik som de såkalte relieffspenner og hekte-spenner. Nå har det vist seg at mange av de rikt dekorerte relieffspennene er laget i Sverige. De største verkstedene er funnet på Helgö i Mälaren, men det er også funnet støpeformer for forskjellige bronsesmykker, som relieffspenner på jernaldergarder i midtre Norrland. På Gene utenfor Örnsköldsvik har Umeå Universitet hatt store undersøkelser av en gard fra eldre jernalder. Der er det funnet en smie med mange støpeformer til bronsesmykker, blant annet til samme type relieffspenne som er funnet på Amalienborg, Ranheim i Trondheim. Det er ikke usannsynlig at det ble drevet med smykkeproduksjon på gardar fra de samme tidsperiodene på den norske siden av grensen. At tilsvarende funn ikke er gjort her, kan skyldes at få jernaldergarder er undersøkt.

Wencke Slomann antok at folk som drev med jordbruk og februk innvandret til Medelpad fra Gotland eller Uppland i de første århundrene etter Kristi fødsel. Rundt år

400 skulle det ha vandret inn folk fra Sørvest-Norge over Trøndelag og Jämtland. Handel skulle være den viktigste årsaken til denne innvandringen. Den vestlige inn-

Under: På jernaldergarden Gene utenfor Örnsköldsvik på Norrlandskysten ble denne typen relieffspenner med fast ryggknapp produsert. Bare ti eksemplarer er kjent i Norden. Dette forgylte praktspennet av sølv er funnet på Amalienborg i Ranheim utenfor Trondheim. Kan-skje var det direkte kontakt mellom Gene og Ranheim i folkevandringstid? Foto: Per E. Fredriksen

Kart over gravfeltet på Geite oppmålt av ingeniør Haakon Christiansen i 1922. Her ser vi at noen av de aller største haugene er fjernet. Kanskje ble praktfunnene gjort i disse?

flytelsen er mest merkbar i Medelpad og mindre i Jämtland. I gravene fra slutten av 500-tallet merkes også den vestlige innflytelsen. Slomann mente imidlertid at den ikke skyldes innvandring, ettersom gravene da var mer forskjellige i de to områdene enn de var i begynnelsen av 400-tallet. Hun hevder at innflytelsen ikke kom fra Sørvest-Norge som tidligere, men fra områdene rundt indre del av Trondheimsfjorden.

Nye funn støtter teorien om tidlige kontakter mellom øst og vest

De store likhetene i materialet mellom Medelpad/Jämtland og Vest-Norge på 400- og 500-tallet e Kr, er det neppe noen som

Spannformet leirkar fra 500-tallet funnet ved utgravingen av en gravhaug på Geite i Levanger i 1972. Karet er pent dekorert med linjebånd og vågbånd. Godset er gulbrunt og porøst. Graven var en branngrav, men det var ikke noe som tydet på at karet hadde vært en beholder for de brente beina. Kanskje inneholdt det ferdkost for den døde?

Foto: Per E. Fredriksen

tviler på i dag. Nye funn har understreket disse likhetene. Et eksempel på det er et spannformet leirkar funnet i en av de store gravhaugene på Högom. Samme type keramikk er også funnet i Jämtland. Nylig er også spannformet keramikk funnet på boplasser i nedre Norrland. Denne typen keramikk er funnet både ved undersøkelser av boplasser i Medelpad, blant annet i en hustuft ved en av de store gravhaugene på Högom. Også i Trøndelag er det funnet spannformet keramikk i forbindelse med boplasser. Det er funnet skår av minst sju spannformete leirkar ved utgravingen av jernaldergården på Bertnem i 1978. Også ved en utgraving i 1924 av en hustuft på Gristad på Frosta ble det funnet et par skår.

Spannformete leirkar. Spannformete leirkar er særlig vanlige på Sørvestlandet, men det er funnet en god del også videre nordover langs norskekysten. De forekommer også i områdene innover Trondheimsfjorden. Spannformet keramikk er i Sørvest-Norge meget vanlig i nausttuffer. Også på Helgeland, området nærmest nord for Trøndelag, er det funnet spannformet keramikk i en nausttuff. Tufta som ligger på garden Sund i Sømna, er ¹⁴C-datert til ca 400 e Kr.

Spannformet keramikk er, som navnet sier, formet som et spann. Ettersom de for en stor del består av knust kleberstein blandet med leire og magret med asbest, tåler de å settes direkte over åpen ild, noe en ikke kan gjøre med for eksempel trekar eller alminnelig keramikk fra jernalderen. Det er sannsynlig at spannformete leirkar ble produsert i Rogaland. Ettersom de hadde så gode egenskaper ved bruk over åpen ild, er det ikke overraskende at de raskt ble spredt langs ferdssveien nordover kysten.

Korsformete spann. De korsformete spennene er støpt i bronse og finnes i

mange variasjoner. Som navnet sier er de formet nærmest som et kors. Etter hvert som flere boplasser fra eldre jernalder blir undersøkt, kan man vente å finne støpformer til denne typen spann og slik få greie på produksjonssteder og spredning av spennene.

De korsformete spennene er særlig vanlige i Sørvest-Norge og videre nordover langs kysten. Også i Midt-Norge er de fleste funnet på kysten. Ser vi bare på Trøndelag er fordelingen mellom kyst og innland imidlertid omtrent lik.

Vestlandskjeler. De fleste vestlandskjeler er, som navnet sier, funnet på det norske Vestlandet. Av de ni som er funnet i Midt-Norge er imidlertid fem stykker funnet i Inn-Trøndelag, dvs over halvparten. Inn-Trøndelag er også rikt på annet importgods fra Kontinentet, slik som glass og forskjellige bronsekar.

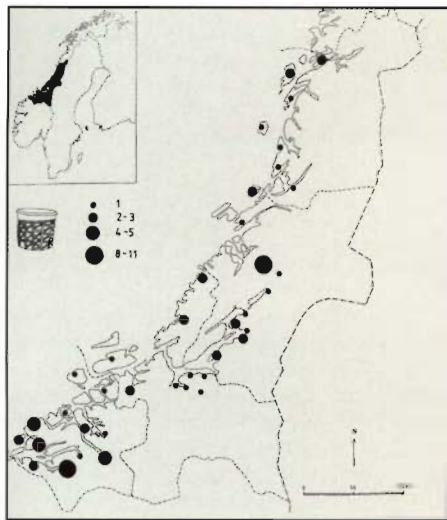
Hverken forekomsten av de spannformete leirkarene, de korsformete spennene eller vestlandskjelene tyder således på at Inn-Trøndelag var avskåret fra handelen på kysten i romertid og folkevandringstid. Tvert imot synes mange handelsvarer nettopp å ha havnet i dette området, noe som ikke er usannsynlig pga den store produksjonen av jern som var en ettertraktet handelsvare. Geite er ikke alene i Inn-Trøndelag om å ha kontakter med de store handelssystemene.

Innvandring fra Trøndelag til midtre Norrland?

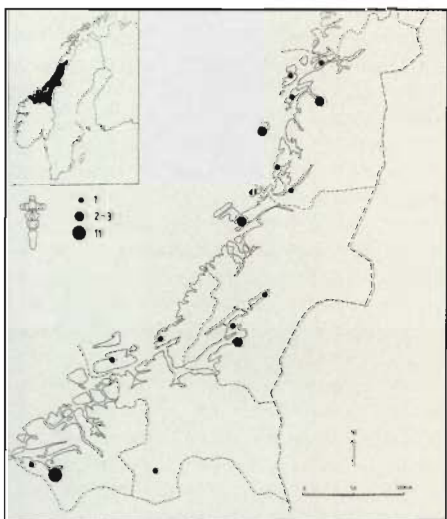
Wencke Slomann hevdet at likhetene i funnmaterialet skyldes innvandring fra de norske områdene til Jämtland og Medelpad på 3-400-tallet. Senere er det foreslått at innvandrere fra Trøndelag skulle ha innført kunsten å bygge hus og trolig også åkerbruk og måten å organisere samfunnet på. Det er også foreslått at det var disse som startet med jernutvinning i Jämtland.

Det er imidlertid knapt undersøkt noen hus i Trøndelag fra tidlig romertid. Det er meget få bolighus fra jernalderen som i det hele tatt er utgravd i Trøndelag. Fra eldre jernalder er det omtrent bare garden ved gravhaugene på Bertnem i Namdalen som er undersøkt.

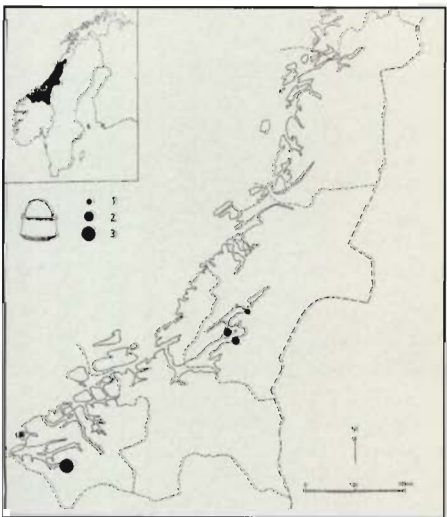
I sommer ble det undersøkt stolpehull og ildsteder som er rester av jernalderhus ved middelalderkirken på Ørlandet ved munningen av Trondheimsfjorden. Keramikk fra eldre jernalder som ble funnet ved utgravingen, tyder på at i hvert fall noen av husene er fra eldre jernalder. Tidligere datering av en kokegrop i området viser til tiden rundt år 700. Det var lite igjen av huskonstruksjoner, men stolperekker viser at takene i en del av husene var båret av parvis stilte stolper. Videre analyser må til før noe mer kan sies om huskonstruksjonene. I kystområdene i Ångermanland, Medelpad og Hälsingland er et betydelig større

Spredningen av hittil kjente spannformete leirkar i Midt-Norge. I tillegg er det funnet to kar på ikke nærmere angitt sted i Møre og Romsdal.

Spredningen av hittil kjente korsformete spenner i Midt-Norge. I tillegg er det funnet et spenne på ikke nærmere angitt sted i Møre og Romsdal.

Spredningen av hittil kjente vestlandskjeler i Norge. I tillegg skal det være funnet en kjel på Villa i Vestnes, Møre og Romsdal, som er tapt.

antall hus fra eldre jernalder registrert og undersøkt enn i Trøndelag. Så etter det vi vet nå, er det lite sannsynlig at befolkningen i midtre Norrland skulle ha lært kunsten å bygge hus av trøndere.

I Trøndelag er det gjort få undersøkelser av tidlig jordbruk. Det er med hjelp av pollenanalyse ikke påvist eldre korndyrking enn ca 500 f Kr. I midtre Norrland er det påvist korndyrking før den tid. Ettersom det i områdene nærmest sør og nord for Trøndelag er påvist mye eldre jordbruk enn i Trøndelag må det skyldes manglende undersøkelser at eldre jordbruk ikke er påvist i Trøndelag. Likevel kan man ikke ut fra det vi vet i dag si at åkerbruket ble innført fra Trøndelag til midtre Norrland.

Måten å organisere samfunnet på i Trøndelag i eldre jernalder er enda for dårlig undersøkt til at man kan si at trønderne lærte ut dette til folk i midtre Norrland.

De tre framførte argumentene for at det skal ha vært en innvandring fra Trøndelag til midtre Norrland holder således ikke ved nærmere undersøkelse. Det må først til flere undersøkelser av husbyggingskunst, innføring av åkerbruk og samfunnsorganisasjon og som da vil underbygge argumentene for innvandring. Så hvor smigrende argumentene enn er for Trøndelag, er det vanskelig å bruke dem som støtte for innvandring.

Ett kulturområde på begge sider av Kjølén?

At det er store likheter i gravskikk og funnmateriale mellom Medelpad og Vest-Norge, skyldes trolig at man på begge sider av Kjølén hørte til samme kulturområde. På norskekysten var det forholdsvis lett å holde kontakt mellom folk. Også kontakten mellom Vest-Norge og Inn-Trøndelag kunne skje sjøveis. De spredte funnene av spannformet keramikk og korsformete spenner i Jämtland viser at innlandsområdet ikke var noen barriere mellom Trøndelag og Medelpad. Funnene viser tvert i mot til handel og andre kontakter mellom folk langs den midt-skandinaviske tverrveien i romertid og folkevandringstid. Etter at Medelpad ble underlagt det framvoksende Sveariket etter folkevandringstidens slutt, tyder funnmaterialet på at kontaktene mot vest mistet betydning.

Spredningen av spannformet keramikk og korsformete spenner tyder på at det var varer som ble produsert innenfor Skandinavia som ble spredt langs den midt-skandinaviske tverrveien. Vi kan merke oss at vestlandskjeler så langt ikke er funnet i Jämtland. Kan det bety at forekomsten av disse i Trøndelag og Medelpad ikke har noe med handel og kontakter over Midt-Skandinavia å gjøre? Mengden vestlandskjeler er også beskjeden i Trøndelag sammenlignet med norskekysten sør for Trøndelag. Vi kan også merke oss at hellekister eller kammergraver heller ikke synes å være funnet i Jämtland. Både kam-

Korsformet spenne støpt i bronse ca 500 e Kr. Det er funnet i en hellekiste på Børøy i Frol, Levanger. Spennet er velbevart og ender i et kraftig modellert dyrehode.

mergraver og importfunn fra Kontinentet forbinder vi med det høyeste sjiktet i samfunnet.

Litteratur:
Baudou, Evert 1992: Norrlands forntid – ett historiskt perspektiv. Wiken.
Björnstad, Margareta 1962: Handel på nordliga vägar under järnåldern. Proxima Thule, Sverige och Europa under forntid och medeltid. Stockholm.
Farbregd, Oddmund 1980: Perspektiv på Namdalens jernalder. Viking 1979. Oslo.
Jonsson, Birgitta og Lyder Marstrand 1973: Gravfeltet på Gjeite ved Levanger. Viking 1973.
Marstrand, Lyder 1983: Inntrøndelag i romertid. Gravfunn og bosetning. DKNVS Museet. Gunneria 43. Trondheim.
Rahmqvist, Per H. 1983: Gene. Archaeology and Environment 1. Umeå Universitet.
Rahmqvist, Per H. 1987: Mellannorrland under äldre järnålder. Bebyggelsehistorisk tidskrift Nr 4 1987.
Rahmqvist, Per H. 1992: Högom. The excavations 1949-1984. Archaeology and Environment 13. Umeå Universitet.
Slomann, Wencke 1950: Medelpad og Jämtland i äldre jernalder. Univ. i Bergen. Årbok 1948. Hist.-antikv. rekke Nr.2.
Wik, Birgitta 1981: Hovedlinjer i bosetningsutvikling og natertilpasning i Trøndelag i det første årtusenet e.Kr. Viking 1981.

Forfatter:

Birgitta Berglund er mag. art. i arkeologi og ansatt som forsker ved Fakultet for arkeologi og kulturhistorie, UNIT Vitenskapsmuseet i Trondheim.

GAMLE LAND, BYGDER OG D

av Stefan Brink

Menneskenes behov for å samle seg i sosiale grupper i bygdelag synes å være av svært gammel dato. Slike primære enheter kan videre ha inngått i større enheter, som folkland eller land.

Alle disse fellesskapene og spontane sammenslutninger har antagelig hatt en naturlig fremvekst, til forskjell fra den andre territoriale organisasjonsformen – det administrative distrikt. Slike områder kan være delt inn i ulike distrikter med ulike typer administrasjon. Man kan undres over hva som har ligget bak begge disse territoriale grupperingene.

De administrative distriktene har utvilsomt hatt et behov for å få kontroll over større områder, særlig mht innkassering av skatt. Ifølge middelalderens leidangsordning, som er en av de eldste kildene som omhandler den administrative reguleringen i Norden, hadde man en plikt som gikk ut på å vedlikeholde og utruste et leidangsskip, og å holde i beredskap et leidangsmannskap. Etter hvert gikk denne plikten over til å bli en fast årlig skatt. Der en innbyrdes allianse hadde vokst frem av et fellesskap, var det neppe noe naturlig behov for å regulere skatter og fordele disse rettferdig. Da er det mer fristende å se på fellesskapet som en rettslig allianse, hvor man innen et større område besluttet seg for ha en felles rettsordning.

Hvorfor var det nødvendig å inndeile et slikt lovområde i mindre enheter? Svaret synes opplagt; det var for å utpeke representanter til domstolen på en rettferdig måte. Selv om man drister seg til å regne med at fellestinget har vært et allting der alle kunne møte, som for eksempel Jämtland i Jämtland, har ulike landsdeler hatt sine valgte representanter. Slik var blant annet Island organisert under fristatstiden. Landet hadde et allting og var inndelt i fire fjerdinger.

Folkland og land

Til de opprinnelige større enhetene, som ikke var dannet av noen påvirkning utenfra, hører antagelig Trondheim, Trøndelag, Jämtland, Härjedalen, Ångerman-

land, Medelpad og Hälsingland. Disse enhetene kan vi kalle folkland eller «land», men sistnevnte betegnelse inngår bare eksplisitt i noen av tilfellene. Navnet *Trøndelag* er spesielt (se nedenfor), mens et navn som *Härjedalen* slutter seg til en stor og velkjent gruppe av bygdenavn, nemlig slike som inneholder hovedleddet *-dal* samt et førsteledd som består av navnet på vassdraget som renner i dalen – i dette tilfellet *Härjeån*. Medelpad er mer problematisk og trenger en lengre utredning.

De øvrige inneholder hovedleddet *-land*, som åpenbart henspiller på et større territorium der *jemter*, *hålsinger* og *ångermenn* bodde. Navnet *Jämtland* forekommer allerede på Frösösteinen, en runestein fra vikingtid, i formen *eotalont, lamtaland*. Førsteleddet er genitiv flertall av innbyggerbetegnelsen *jamter*, men tolkningen er ikke sikker. Personlig er jeg tilbøyelig til å se et eldre navn på Storsjön i denne formen, for eksempel **lamt-*, der innbyggerbetegnelsen i eldre tid har siktet til de som bodde rundt denne store innsjøen. *Hälsingland* inneholder *hålsinger*, som jeg mener inneholder **hals* – hentydninger til halslignende havsviker som har gått inn til de tre forhistoriske hovedbygdene i landskapet. *Ångermanland* inneholder likeledes innbyggerbetegnelsen *ångermenn*, og her er det nærliggende å anta at ånger 'havsvik' fra gammelt av først og fremst har henspilt på «ånger», nemlig Ångermanelvens munning, der den eldste bebyggelsen i området grupperte seg.

Det finnes mange stedsnavn i Jämtland som har kultisk bakgrunn. Frösö kirke ligger i Hov, dvs det gamle gudehøvet. Fra guden Frøys øy (Frö's ö) ser man ut over Storsjön og til guden Njords øy (Norderön) – en av øyene midt i bildet. Foto: Bengt Weilert

STRIKT I MIDT-NORDEN

En felles lovsamling?

Man kan undres over hva som har skapt disse «land». Rettslige grunner kan synes å være en naturlig årsak til at disse bygdeenhetene ble dannet. Man har ganske enkelt samlet seg omkring en felles lov og rett.

I middelalderen støter vi på ulike regionale lovsamlinger som er nedskrevet – i en tid der de er i ferd med å bli foreldet og erstattet av riksdekkende lovbøker. For oss er Frostatingsloven og Hålsingeloven (Hålsingelagen) mest kjent. På bakgrunn av det som er sagt ovenfor, skulle man forvente at hver og ett av disse landene skulle ha hatt en egen lovsamling. Er dette en rimelig hypotese? Her lar kildene oss sveve i stor usikkerhet. Vi vet at Hålsingeloven har vært en lovsamling for hele Norrland, med unntak av Jämtland og Härjedalen. Frostatingsloven gjaldt i alle fall i Härjedalen. Hvordan forholdet var i Jämtland er omstridt. Jeg mener likevel at det har finnes vektige grunner for å anta at det har eksistert en «Jämtlandslov», en rettsordning og samling av rettsregler for Jämtland. Hvordan denne har sett ut, og i hvilken utstrekning den har bygd på Frostatingsloven, er usikkert.

Når det gjelder Hålsingeloven kan vi se at den er blitt utformet med Upplandsloven som mønster – der man ganske enkelt har overtatt mange av lovparagrafene. Det interessante er likevel at i Hålsingeloven finnes det lovparagrafer som helt klart skiller seg fra Upplandsloven og som kan antas å stamme fra en eldre lovsamling fra Hålsingland.

Nordens eldste lovparagraf

At det har eksistert lover av en overgripende karakter for dette landskapet, i alle fall i vikingtid og tidlig middelalder, synes å være åpenbart. Vi har nemlig bevart en jernring med en runeinnskrift, den såkalte Forsaringen, som inneholder Nordens eldste lovparagraf. Runeringens tekst kan oversettes slik:

En **tuiskilan** okse og to ører til **staf** for første **lagi**;

to okser og fire øre for andre **lagi**;

men for tredje **lagi** fire okser og åtte øre;

og all eiendom inndras, om han ikke gjør rett for seg.

Det som folket eier etter folkets (allmenn) lov, det ble før fastsatt og stadfestet.

Med de gjorde dette, Anund i Tåsta

og Ofeg i Hjortsta.

Men Vibjörn ristet (runene).

Hålsingeloven. Dette var en lovsamling for hele midtre Norrland, med unntak av Jämtland og Härjedalen.

Vi har altså her å gjøre med en bestemmelse om bøter, der boten skulle betales i okser og ører. Interessant nok omtales her folkets rett (*liuðrett*). Det problematiske **tuiskilan** kan snarest oppfattes som ... **at uis skil(t)an** ..., dvs *oxa at vis gildan ok aura tva* 'en okse og to ører (i bøter) for øde av vi etter det som er skikk etter loven'. Ordet *vi*, som forekommer her, er det samme som inngår i de kjente stedsnavnene *Vi*, *Vé* ('hedensk) kultplass'. Innskriften på Forsaringen, som runologisk dateres til 800-, kanskje 900-tallet, kan derfor snarest oppfattes som en hedensk lovparagraf som omtaler at den viktigste plassen for «landet», den felles kult- og tingplassen, måtte holdes i forskriftsmessig stand. I Medelpad har vi ingen spor etter en særskilt *Medelpadsløv. Fra Ångermanland finnes et belegg fra middelalder om at det fantes en spesiell Ångermanlandslov, men det usikkert om dette er tilfelle.

Trøndelag – et rettslig forbund

I et av de navn som er nevnt ovenfor har selve «landet» et navn som direkte viser at vi har å gjøre med et rettslig forbund, en lovsammenslutning, nemlig *Trøndelag*. Navnet inneholder genitiv flertall av innbyggerbetegnelsen *brœndr* og kan oversettes som 'trøndernes lovområde'. Navnet kan ha sammenheng med det eldre navnet på området omkring Trondheimsfjorden, *Trondheim*. Når det gjelder førsteleddet i dette navnet har jeg lenge fundert på om vi her kan finne det eldre navnet på Trondheimsfjorden, for eksempel **bró-(u)nd*, der innbyggerbetegnelsen *trønder* skulle kunne representere et eldre **brón-dia* 'de som bor ved *bró(u)nd*'. Etterleddet *-heim* betyr ganske enkelt bygd, og en lignende navneform møter vi i for eksem-

pel i det tyske *Böhmen* (*Bohemia*, latin *Boioh(a)emum*, 'boernes land'). Kanskje har *Trondheim* og *Trøndelag* fra eldre tid hentydet til samme område, men der det første siktet til selve bygden og det andre til trøndernes lovområde.

Det finnes flere paralleller til lignende navn, der et område eller land har tatt sitt navn etter den lov som gjaldt der. Mest nærliggende er *Danelagen* i England. På 800-tallet ble det inngått et forlik mellom den engelske og den danske kongen an-

Forsaringen. Denne jernringen har en runeinnskrift som inneholder Nordens eldste lovparagraf.

Frosta – et rikt kulturlandskap med spor etter bosetning fra yngre jernalder langs hele horisonten. Bildet er tatt på gården Rygg, nærmeste nabo til Frostatinget. Foto: Kari Støren Binns

gående grensen for de områdene som skulle høre inn under dansk respektiv engelsk lov. Slik forholder det seg antagelig også med Bergslagen og Roslagen i Midt-Sverige.

I Midt-Norden finnes det flere naturlige bygdegrupperinger som er mindre enn folkland og «land». I mange tilfelle har disse bygder utgjort et egen sogn. Ved å se på stedsnavn kan vi finne frem til disse bygdene og bygdelagene. Mange av de gamle bygdenavnene er bevart nettopp fordi de er blitt sognenavn. Eksempelvis kan vi nevne de to beslektede navnene

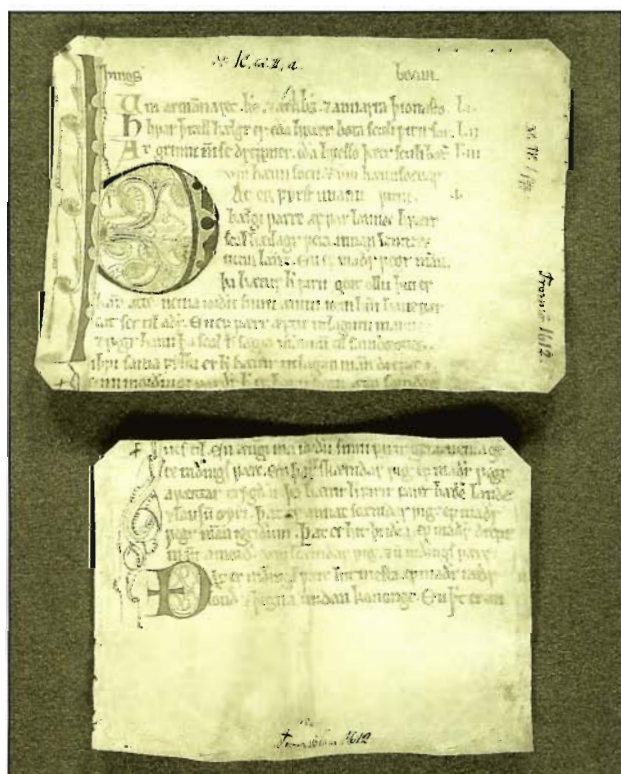
Skaun i Trøndelag og Skön i Medelpad, navn på -bu og -bo, som Sparbu og Delsbo, navn på -rå i Norrland – for eksempel Gudmundrå, Bjärträ og Arbrå, samt alle naturnavn på -ö og -dal, som Frösön, Norderö, Stjördal, Ljusdal og Jättendal. I andre tilfellene har bygdelag eller distrikt fått sitt navn etter den sentrale samlingsplassen i bygda, som sannsynligvis også var ting- og kultsted (under såvel hedensk som kristen tid). Dette er et gammelt, velkjent prinsipp, nemlig at et distrikt får navn etter tingplassen – for eksempel Torsåker og Hög i Norrland, som begge har vært

gamle, sentrale samlingsplasser for henholdsvis Ångermanland og Hälsingland.

Administrativt hierarki

Flere eldre territoriale distrikter i Midt-Norden er omtalt i kildene. Det gjelder områder med ulike hierarkiske nivåer. I den gamle leidangsordningen var i alle fall kystlandskapene innenfor dette området inndelt i skipslag, eller skipsreider, som skulle utruste og vedlikeholde et leidangskip og holde et leidangsmannskap i beredskap. Disse distriktene utgjorde normalt underavdelinger av andre distrikter som hadde en posisjon høyere opp i det administrative hierarkiet. I virkeligheten har skipslagene hatt en mellomstilling ved at de igjen var inndelt i mindre distrikt, slik som fjerdinge, håer, havner osv. Ved siden av disse leidangsdistriktene – eller kanskje i tilknytning til disse – har det dessuten vært spesielle rettslige, kirkelige og økonomiske distrikt, slik som tinglag, sogn, prostier, jordeboksovn osv.

I noen av de «land» vi har nevnt her kan vi skimte en overgripende inndeling. Visse opplysninger i Hälsingeloven tyder på at Hälsingland sannsynligvis har vært inndelt i tre tredjinger. Vi vet ikke noe nærmere om hvordan disse har sett ut, heller ikke om tredjingene har eksistert i det nåværende landskapet Hälsingland eller om de omfattet Hälsingelovens hele middelalderområde. Ulike hypoteser har vært fremsatt. Selv er jeg tilbøyelig til å mene at tredjingene har betydd en tredeling av det nåværende landskapet Hälsingland, som etter min mening også i størrelse tilsvarer et tidlig middelaldersk, antagelig også et forhistorisk, Hälsingland. Hypotetisk sett kan disse tredjinger representere tre «hundaren», etter en oppsvensk norm, hver av dem med en sentralt og strategisk

Frostatingsloven. Denne loven gjaldt også for Härjedalen. Norrøne fragment 1C IIa. Foto: Riksarkivet

plassert «husaby», som i denne landsdelen blir kalt *kongsgård*, samt en eventuell inndeling i fire skipslag. Men vi vet ikke noe om hvor store disse halsingske skipslagene var og hva de omfattet.

Når det gjelder Jämtland har vi visse antydninger om at landskapet i middelalderen var inndelt i fire fjerdingar. Denne jemtlandske fjerdingsinndelingen er til en viss grad hypotetisk, men de «bevis» som finnes i kildene, spesielt i form av et brev fra 1410, er tungtveiende. Disse fjerdingene synes å ha hatt navn etter himmelretningene og de har hatt en underinndeling i tinglag. Til forskjell fra Trøndelag forekommer begrepet *fylke* aldri for Jämtlands vedkommende. Her har det åpenbart heller aldri vært noen inndeling i skipslag eller -reider.

Medelpad har ingen opplysninger om noen overgripende inndeling. Men vi vet at «landet» har vært inndelt i skipslag, som etter alt å dømme fra gammelt av bestod av seks lag: Njurunda, Tuna, Torp, Indal, Ljustorp og Skön. Også Ångermanland har hatt en skipslaginndeling; men det er usikkert hvor mange skipslag som fantes fra gammelt av. Vi kjenner ikke til at det har vært noen overgripende inndeling av landet, men visse forskere har forsøkt å rekonstruere en inndeling av skipslagene i mindre enheter, som er blitt kalt «sjettinger». Når det gjelder Trøndelag, har Jørn Sandnes tidligere konstatert: «Trøndelags aller eldste politiske historie ligger i mørke for oss.» Det vi vet er blant annet at det gamle, egentlige Trøndelag har vært to-delt, i Inn- og Ut-Trøndelag. Disse halvdelene har begge vært inndelt i fire fjerdingar, som svarer til de middelalderse fylkene.

Ifølge en teori fremsatt av Gustav Indrebø, skulle Trøndelag fra gammelt av ha vært delt i to fylker som i sin tur var inndelt i fjordinger, senere kalt fylker. Med andre ord var det en forskjell mellom fylket i for eksempel Gulatingsområdet og Trøndelag, idet det trønderske fylket egentlig var fylkesfjordinger, som sekundært fikk betegnelsen fylker. Det er antagelig behov for å revidere Indrebøs teori. Det er kommet nytt materiale som kan kaste lys over Trøndelags gamle inndeling, som for eksempel arkeologisk materiale og et nytt syn på historiske foretelser som Frostatinget og Eyratinget. Vi kan avslutningsvis konstatere at også Trøndelag har vært inndelt i skipsreider, slik som kystlandskapene i det svenske Norrland.

Aritmetiske oppdelingsprinsipp

«Eit sers vel kjent organisasjonsprinsipp i gamalskandinaviske tid var den 'aritetiske distriktsinndeling': det å byta ei større organisasjons-eining opp reint aritetisk i jamvektige mindre luter, serskiilt ofte i tridjungar eller fjordungar. Stundom kunde dei tvilkøvva tridjungs- og fjordungsdistrikti att til settungar og åttungar av den større einingi. Princippet er mykje nytta i alle Norderlandi». (Gustav Indrebø)

*Hög-bygda i Hälsingland – et distrikt som har fått navn etter tingplassen.
Foto: Jan Norrman*

Oppdeling av et større distrikt i mindre enheter etter et aritmetisk prinsipp, som Indrebø skriver, møter man altså flere steder Norden. Et høyst berettiget spørsmål er *hvorfor* folk har foretatt disse spesielle inndelingene som tredjinger, fjerdingar, sjettingar, åttinger og tolfte (tolvtepart). Har dette prinsippet høy alder? Er alle sprungt ut av en og samme ordning? Med hensyn til det kronologiske aspektet har forskeren Gerhard Hafström uttrykt følgende syn: «Det hersker ingen tvil om at den vanlige inndelingen av land i kvotedeler i Norden, slik som tredjinger og fjerdingar, virkelig er urgamle og at det er mer sannsynlig at de ble innført allerede før vår tidsregnings begynnelse enn i vikingtid.» Andre forskere har inntatt et mer forsiktig standpunkt. En ny diskusjon angående kronologien kunne ha vært på sin plass. Mye taler likevel for at visse inndelingsdistrikter har en meget høy alder.

Mange av disse aritmetiske inndelingene kan nok knyttes til en gammel leidangsorganisasjon, som det i seg selv er vanskelig å tidsbestemme mht opprinnelse. Det var et naturlig behov for å fordele byrden som utrustningen av et leidangskip førte med seg. I enkelte tilfeller synes tredjing og tolt å ha en høy alder. Når vi støter på dette i kildene, opptrer de på en måte som tyder på at de allerede er foreldet, og kun er der som et slags relikvie. Denne germanske aritmetiske inndelingsformen trenger nok en ny og kritisk revisjon. Forskere som begynner å arbeide med dette temaet kan lett bli fanget av tallmagien, noe som resulterer i at man blir presentert for de mest elegante rekonstruksjoner. Ofte er likevel disse rekonstruerte inndelingssystemene feilaktige – det bilde som

middelalderens lover og brev gir oss av forholdene, er sannsynligvis en illusjon. Det vi ser er antagelig en sammenfatning og en egaliserings av flere system som snarere må sees i et utviklingsperspektiv, med ulike innslag og sjikt tilpasset det rådende system i de forskjellige tidsepoker. Den politiske organisasjonshistorien er et emne som krever tverrvitenskapelig kunnskap av historisk kildekritisk art, slik som rettshistorie, arkeologi, bosetningshistorie, filologi og toponymi (stedsnavnsforskning). Det er på tide å revurdere de gjeldene teoriene og å bringe inn ny kunnskap som vi har fått – særlig fra arkeologisk og bosetningshistorisk hold.

Litteratur:

- Ahnlund, Nils 1948: Jämtlands och Härjedalens historia. Första delen intill 1537. Stockholm.
Brink, Stefan 1991: Forsaringen. I: Laddikan 2:91. Gävle.
Brink, Stefan 1981: Namnet Hälsingland. Namn och bygd 1981.
Brink, Stefan 1990: Sockenbildning och sockennamn. Studier i äldre territoriell indelning i Norden. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 57.) Uppsala.
Brink, Stefan: Äldre territoriell indelning i Hälsingland. (Manuskript.)
Frostatingslova. Omsett av Jan Ragnar Hagland og Jørn Sandnes. (Norrøne bokverk.) Oslo 1994.
Hafström, Gerhard 1977: Landvärn och ledung. Militär och civil organisation i Ångermanland och Medelpad under äldsta tider. Försvar och bygd i Ångermanland och Medelpad. (Västernorrlands regemente och dess föregångare. [Härnösand].)
Hafström, Gerhard 1981: Utrodden och skatteledning på Åland. Festskrift tillägnad Matts Dreijer. (Ålands folkminnesförbund. Bygdeserie 5.) Mariehamn.
Indrebø, Gustav 1932: Fylke og fylkesnamn. (Bergens Museums Årbok 1931. Hist.-antikv. rekke 1.) Bergen.
Jonsson, Ingvar 1935: Fjordung. Granskningar i eldre norsk organisasjons-søge. (Bergens Museums Årbok 1935. Hist.-antikv. rekke 1.) Bergen.
Sandnes, Jørn 1967: Trøndelags eldste politiske historie. Norsk historisk tidsskrift 46 (1967).

Forfatter:

Stefan Brink er dosent ved Arkeologiska institutionen ved Uppsala universitet.

VIKINGTID I GRENSEFJEL

av Anders Hansson

Funn av graver fra vikingtid i Jämtlandsfjellene og undersøkelse av en gård i vestre Härjedalen fra vikingtid/tidlig middelalder, har kastet nytt lys over hvordan folk levde i grensefjellene.

Slektskapet med trøndersk arkeologisk materiale er betydelig, og man kan betrakte grensefjellene i vikingtid som en sammenhengende region med norsk opprinnelse. Undersøkelsene viser nok en gang at for å forstå jemtlandsk, respektiv trøndersk forhistorie må man se bort fra dagens grenser.

Vikingtids gravanlegg i fjellet

Jernaldergraver i høyfjellet er ikke ukjent i Norge. Derimot har høyfjellsgraver vært stort sett ukjent på svensk side av grensen. Gleden var derfor stor da det på begynnelsen av 1990-tallet ble rapportert om ikke mindre enn fire funn av fjellgraver i Jämtlandsfjellene. Gravene ble alle funnet ved en ren tilfeldighet av fjellvandrere, rypejegere og reingjetere. På tre av stedene ble det funnet vikingtidssverd, som lå mer eller mindre utildekket i markoverflaten. Da funnene ble rapportert inn til Länsmuseet, dro vi ut og for å undersøke funnstedene. På samtlige av de fire stedene kunne vi konstatere at funnene stammet fra graver fra vikingtid (800-1050 e Kr).

Etter undersøkelsene forsto vi at man hadde truffet på en type graver som vi ikke tidligere hadde visst fantes i fjellterreng. Samtlige var branngraver. Foruten brente bein fra den døde fantes

gravgods som sverd, øks, kniv, ildstål, kam og pilespisser. I en av gravene fant man også restene av en hund som hadde fulgt den døde på bålet.

Merkelig nok hadde ingen av gravene noen markering på overflaten som gjorde dem lett synlige. Stort sett hadde man bare dekket over de brente beina og gravgodset med minst mulig jord. Dersom man hadde ønsket å bygge store og synlige gravhauger, ville ikke det vært noe problem ettersom det var godt med byggemateriale i nærheten av gravene. Årsaken til at fjellgravene har vært ukjent så lenge, er ganske enkelt at de ikke har vært synlige. – De blir først oppdaget når det tynne jorddekket eroderes eller trampes bort. Da ligger gravgodset åpent i dagen.

Hva gjorde de på fjellet?

Ser man på gravgodset og det miljø som gravene er funnet i, forekommer det

Tre sverd fra tre fjellgraver. Sverdene lå mer eller mindre åpne i dagen, men var likevel godt bevart. Foto: Jämtland läns museum

sannsynlig at de som er gravlagt her har dødd på villreinjakt. Blant annet er pile-spissene en indikasjon på dette. Stort sett har alle de døde fått med seg et komplett sett av jaktpiler. Spissenes form og den høye vekten vitner om at det er jaktvåpen og ikke piler ment for kamp mot mennesker. Tatt i betraktning hvor man befinner seg, har nok reinen vært jaktbyttet. En morsom detalj er at en av piltypene, den som har rett egg som et stemjern, har et spesielt navn blant de sibirske ostjakerne; – navnet betyr «pil for skyting av rein».

Hvor bodde jegerne?

Disse jegerne kan ikke ha bodd på fjellet der gravene ble funnet. Funnstedene ligger i et karrig terreng, der det store deler av året er svært værhardt. På fjellet var de nok bare når det var jaktse-song. Ser vi etter hvor den nærmeste jernalderbygda befinner seg, finner vi at Burvatnet-graven ligger fem mil fra Snåsa. Sylsjø-graven ligger tre til fire mil fra jernalderbygdene i Tydalen og Haltdalen, og like langt fra bygda i Ljungdalen og Ramundberget på den svenske siden. Det samme gjelder for de øvrige fjellgravene – de ligger noen mil fra en jernalderbygd i de fjellnære dalførene i Sverige og Norge.

Typisk for disse bygdene er at her finnes beite og dyrkingsjord, og inntil gårdene finnes store og godt synlige gravhauger.

Det er verdt å merke seg at de gravhaugene som finnes i fjelltraktene på den svenske siden av grensen skiller ut seg ut fra andre gravhauger i Jämtland, for eksempel de vi finner i Storsjöbygden. Ser vi på gravene i vestre Härjedalen, finner vi tilsvarende i Norge. Det gjelder såvel gravenes utseende og gravgodssets sammensetning som miljøet de befinner seg i.

Det synes derfor riktig å snakke om grensefjellene, på begge sider av dagens riksgrense, som en norsk bygd.

Hjemme på gården

For å finne ut om vår oppfatning av økonomien i fjellet er riktig, undersøkte vi en ødegård i vestre Härjedalen. Gården heter Hedningsgårdet og ble forlatt på slutten av 1300-tallet. De eldste dateringene er fra 900-tallet og kommer fra

Graven lå helt inntil Lunn-dörrens-elven. Den ble oppdaget ved en tilfeldighet. Stedet var valgt med omhu – graven lå på et av de få stedene i passet der snøen blåses bort. Foto: Jämtland läns museum

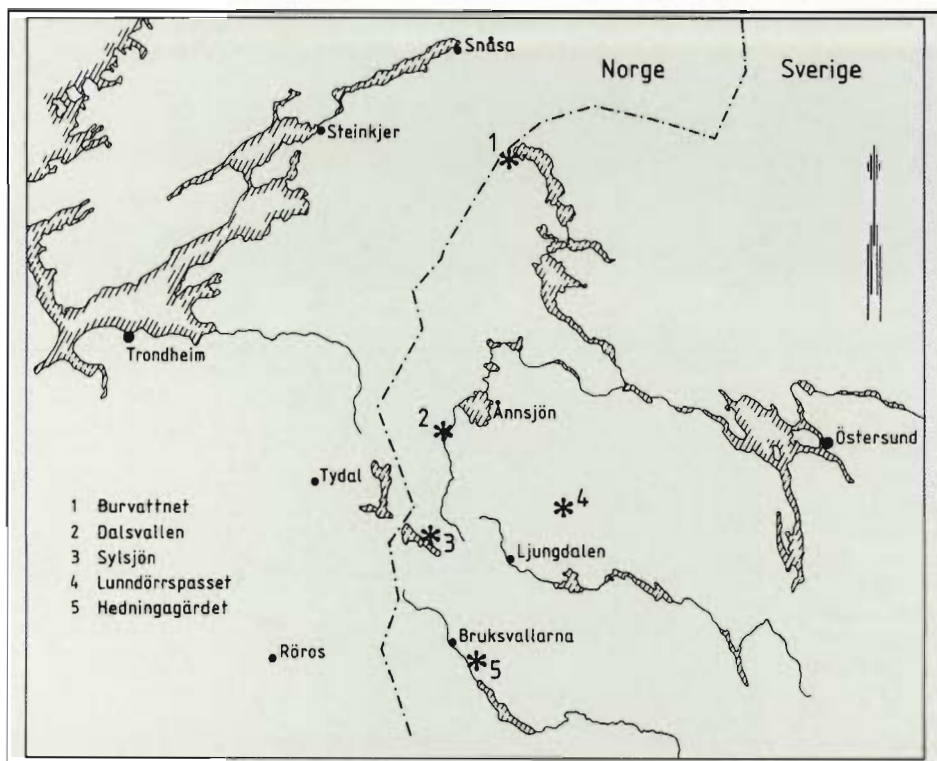

Lengst oppe i Lunndörrens-passet ble en jeger begravd for tusen år siden. Bildet er tatt fra graven og ned mot passet. Foto: Jämtland läns museum

På denne tørrlagte stranden ved Sylsjødammen fant rypejegere et sverd fra vikingtid. Sverdet og et sett med pilespisser kom fra en grav som var sterkt erodert. Foto: Jämtland läns museum

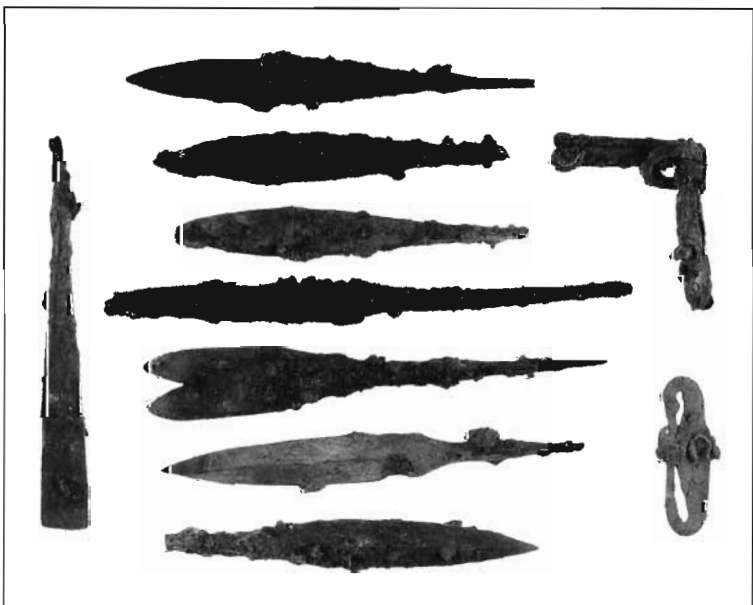

Undersøkelsesområdet med de undersøkte stedene markert.

En jegers utrustning. Under etterundersøkelsen av graven ved Burvattnet ble det funnet fire spisser til. Foto: Jämtland läns museum

Pilespisser, remdeler, ildstål og i midten en kniv. Foruten dette ble det funnet et sverd og restene av en hund i graven ved Dalsvallen. Foto: Jämtland läns museum

rydningen av de små åkerlappene som tilhører ødegården. At man dyrket korn er kanskje ingen overraskelse. Desto mer spennende var det å se på hva avfallsdyngene (koksteinshaugene) inneholdt. Blant beinrestene viste det seg at rein var det dominerende dyreslaget. Hele 70 % av beinmaterialet stammet fra rein mens bare 12 % var fra husdyr. Ved hjelp av kullprøver har man datert koksteinshaugen til 1120 e Kr. Flere dateringer må til for å kunne finne ut hvor lenge nettopp denne koksteinshaugen ble brukt. Vi undersøkte også en avfallsdyng som er noe yngre – sannsynligvis fra 1300-1400-tallet. Her manglet det nesten helt og holdent rester etter rein. Derimot ble det funnet mye bein som stammet fra husdyr.

Økonomien i fjellet

Selv om Hedningagärdet og fjellgravene ikke hører sammen, kan man ut fra undersøkelsene likevel skissere økonomien i vikingtid og tidlig middelalder. Man kan da snakke om jaktjordbruk, der villreinjakten utgjør basisen for gårdens økonomi. Dette er selvsagt bare en av flere måter å utnytte fjellet som ressurs, og videre undersøkelser får vise om teorien vil holde.

At denne tanken ikke er helt fjern, vitner også det som arkeologen Egil Mikkelsen kom frem til ved sine undersøkelser av villreinfangsten på Dovre. – Perioden 900 til 1200 er en ekspansjonsperiode i Norge, kanskje en av de større vekstperiodene. Mikkelsen setter villreinfangsten i sammenheng med periodens høykonjunktur.

Dette må naturligvis sees i lys av fremveksten av det norske kongeriket, etableringen av handelssteder og – i den senere del av perioden – kirkens organiserte handel. For vårt vedkommende er det da naturlig å se det som skjedde i Trondheim og Trøndelag som årsak til utviklingen i grenseområdene. Omkring midten av 1200-tallet ble den norske skinnhandelen utkonkurrert av Hansaens handel med Novgorod. Egil Mikkelsen er heller ikke fremmed for at massefangsten i kombinasjon med biologiske faktorer kan ha ført til at villreinbestanden gikk kraftig tilbake.

Sett i en slik sammenheng kan man se vikingtidens og tidlig middelalders bebyggelse i vestre Härjedalen som en logisk utløper fra de norske bygdene. En vestlig orientert fjellbygd.

Forfatter:

Anders Hansson er førsteantikvar ved Jämtlands läns museum i Östersund.

Brev- spalte

Til Spor:

I *Spor* nr 2/1994 har forsideillustrasjonen følgende opplysningstekst: «Olav den helliges fall på Stiklestad. Antemensalet fra Holtålen kirke.» For meg var dette gledelig nytt. Endelig en bekreftelse på at kunstverket var laget nettopp for Holtålen stavkirke. Men etter en sjekk i ulike oppslagsverk, er jeg nå like usikker som før: «Antemensalet fra en ukjent kirke, (befinner seg nå i Trondheim domkirke.)» (Norges kunsthist. bd 2, 1981) «Hvor antemensalet stammer fra, er ukjent.» (Damms store leksikon, 1980) I et tredje oppslagsverk fortelles det at Olavsantemensalet i 1690 kom til det kongelige kunstkammer i København, muligens fra Haltdalen stavkirke, for senere å bli overført til Nationalmuseet og derfra til Nidarosdomen i forbindelse med Olavsjubileet i 1930. (Asch. og Gyld. Store norske, 1980)

Jeg vil derfor spørre redaskjonen i *Spor*: Kan senere forskning dokumentere at antemensalet er fra Holtålen stavkirke?

Divergensen med hensyn til opphav skyldes kanskje følgende: Aschehoug & Gyldedals leksikon (1980) hevder under oppslagsordet olavsantemensalet: «... muligens fra Haltdalen stavkirke», men opplyser i samme bok under stikkordet antemensalet: «Olavsantemensalet fra Holtålen. For å unngå eventuell misforståelse: Holtålen (kommunenavn) og Haltdalen (sted i Holtålen kommune) brukes om hverandre i oppslagsverkene.

Hilsen Ivar Tollan
Tolga

Svar:

Myter kan være snubletråder også for forskere. En slik myte er forestillingen om at olavsantemensalet skriver seg fra Haltdalen stavkirke. Th. Petersen forsøkte å avlive den i «Nidaros» 26.2.1931: «... beror det kun på en gjetning av professor Oluf Rygh at det skulle skrive sig fra Holtålens kirke.» Men myten lever videre til tross for at man burde ha visst bedre helt siden 1878. Da presenterte Ingvald Undset det magre kildegrunnlaget i «Norske oldsager i fremmede museer»; han utdypet temaet i «Mere om de norske oldsager i Københavns oldnordiske museum» i 1891.

Olavsantemensalet – som siden 1930 har vært i Nidaros Domkirke – kom til kongens kunstkammer i København i 1691 «fra Trondhjems kirke». Dette behøver ikke å bety at tavlen stammer fra byen; en kirke i nærheten er mer sannsynlig. Mer kan man dessverre ikke si.

Håkon Andersen
Nordenfjeldske kunstinstituttet

Til Spor:

«Kjerringrokk på Sømna»

Jeg viser til en artikkel i tidsskriftet *Spor*. For få år siden skrev Birgitta Wik (Berglund) en artikkel som het «Kjerringrokk fra Sømna». Bildene av kjerringrokken viser at det er nedlagt et merkelig stort arbeid i dekoreringen av dette arbeidsredskapet som ble brukt som svinghjul til et bor.

Jeg har sett en del smykker fra vikingtiden, og flere av dem er presisjonshåndverk som kan måle seg med dagens smykkekunst. Derfor har jeg tenkt på at utsmykningen på kjerringrokken kan ha en nytte. Ser man på «labyrinten», så er den ikke lik på begge sider. For eksempel er ytterlabyrinten laget av ni «vinkler» på den ene siden, og ti «vinkler» på den andre siden. På enkelte platespillere kan man selv finjustere hastigheten på skiva ved å se på noen rekker med punkt oppå eller på kanten av skiva. Når skiva går, skal disse punktene flyte sammen til en linje. Hvis det virker som om linjen flytter seg fram eller tilbake, går skiva litt for sakte/fort. Det jeg tenker på er om mønsteret har en betydning for å holde jevn hastighet, og for lettere å oppdage kast i boret.

Helge Lilleheil
Brekkeidet, Vik i Helgeland

«Kjerringrokk» fra Sømna. Foto: Per E. Fredriksen

Svar:

Dette synes jeg er en artig tanke som kan ha noe for seg. Det er planer på Sømna om å lage kopier av kjerringrokken. Da vil det være mulig å gjøre praktiske forsøk som kanskje kan svare på ditt spørsmål. Eksempel på andre svinghjul er de som ble brukt til spinning på håndtein. Også disse har mange steder vært brukt langt inn i nyere tid. Ofte er også

disse utsmykket. Kanskje det finnes lesere som har brukt ulike typer svinghjul og som kan fortelle om sine erfaringer?

Birgitta Berglund
Vitenskapsmuseet

Til Spor:

I siste nummer av *Spor*, i en artikkel «Fiskevær gjennom 500 år» av Sigmund Alsaker, er det brukt formen «gjedda» om småtorsk i bestemt form flertall. Dette mener jeg er feil. Jeg tilbrakte somrene i oppveksten for omlag 60 år siden for det meste i Nærøy og ble vant med betegnelsen «jedd» for småtorsk. Men jeg mener aldri å ha hørt bestemt flertallsform med endelsen *a*. For sikkerhets skyld har jeg spurt tidligere redaktør for «Nordtrønderen», Bondø, som vokste opp på Vikna. Han mente også at man fisket «femt jedd», aldri «jedda». Det måtte i så fall foregå annet sted enn på Vikna, og gjelde ferskvassfisk. Helt automatisk har jeg sløyet «g» på kladd, så det er vel riktigst uten «g».

Hilsen Øivind Johansen
Namsos

Svar:

Redaksjonen i *Spor* har bede meg kommentere ordet gjedd 'småtosk', som Øivind Johansen kjem inn på i sin merknad. Først vil eg seie litt om det reint grammatiske. Sigmund Alsaker skriv i sin artikkel i *Spor* nr 1/1995 slik: «Plogfiske var basert på småtorsken, gjedda, som da kom inn på grunnene.» Slik det står her, er det bunden form eintal, og ikkje fleirtal. Kor som er, blir dette feil, fordi *gjedd* 'småtorsk' er eit hankjønnssord. Ordet er rett nok nær i slekt med nemninga *gjedde*, f. som ein ferskvassfisk (slekta *Esox*). Men skulle det vore heilt språkleg korrekt, burde det altså stått *gjedden* i staden for *gjedda* i den siterte setninga. Ordet *gjedd* 'småtorsk' er belagt frå Namdalen og Nordland, og i samlingane her på instituttet har vi dessutan registrert ordet fra Osen og Beitstad. Uttalen er ofte *jadd*.

I sambandet «fem(+) jedd», som Johansen viser til, har vi ikkje fleirtalsform, men eintalsform. Dette er ikkje uvanleg i samband med tal, jf. «hundre mann» (ikkje menn!).

Ordet må skrivast med *gj*, fordi det er avleidd av *gadd* 'pigg', 'brodd'. Alf Torp viser i Ny-norsk etymologisk ordbok til ein parallell i engelsk *pige*, som kan tyde både 'brodd' og 'gjedde'. Både *gjedd* (hankjønn) 'småtorsk' og *gjedde* (hokjønn) er normert med *gj* i norsk rettskriving.

Tor Erik Jenstad
Institutt for nordistikk og
litteraturvitenskap

GLASSMESTERVERKSTED I ER

av Andrew C. Towle

De arkeologiske undersøkel-sene på Erkebispegården i Trondheim startet i 1991 og har vært omtalt i flere artikler i *Spor*. Utgravningene har vist at erkebiskopene her kontrollerte et viktig industrielt kompleks på slutten av 1400-tallet og tidlig på 1500-tallet. Her lå en rekke verksteder, som inkluderte et myntverksted og en våpensmie. Under utgravningene ble også en større ansamling av vindusglass, ca 47 kg, oppdaget. Glasset er nå undersøkt, og her finner vi eksempler på glass fra et tidsrom som strekker seg fra 1100-tallet til sist på 1400-tallet. En stor del av glassbitene er rester som kan knyttes til preparering av glassmalerier. Dette vitner om at det har vært et glassmesterverksted i nærheten.

Vi vet derfor nå at nok en spesialaktivitet holdt til inne på Erkebispegårdens gårds-plass. Funnet inneholder en rekke fargete og malte glassbiter. Glasset ble innsamlet i løpet av to utgravningssesonger – i 1991 og 1992. Det lå i en åpning mellom det tidligste myntverkstedet og den østre veggen på komplekset, og man trodde det hørte sammen med en del annet avfall som stammet fra det tilstøtende verkstedet (materiale som bestod av kull, brent sand, potteskår, redskaper og annet hus-holdnings- og industriavfall).

Glasset var deponert gjennom en travel periode i Erkebispegården; samtidig med oppsetting av en yttervegg og flere verksteder som har inkludert smie, myntverksted, et armbrøstverksted og noen andre bygninger med usikker funksjon.

Denne aktivitetsfasen er datert til 1483-1532 på grunnlag av potteskår, mynter, råemner til mynter og skriftlige kilder som omhandler Erkebispegårdens historie. Erkebispegården ble ødelagt av brann i 1532, og glasset ble funnet under brannlaget fra denne brannen.

Farger og malt dekorasjon

Alle glassfragmentene er av den flate typen som ble brukt i vinduer. Imidlertid har samlingen vist seg å være ganske mangfoldig og spenner over et lengre tidsrom. Glassfragmentene fremviser en rik variasjon i farger og malte dekorasjoner. Vi finner blant annet klart/grønt glass (80,8%), gult/brunt glass (1,7%), rødfunklende glass (0,7%), blått glass (3,8%), svertet/forvitret materiale (6,6%) og usorterte små fragmenter (6,2%).

Disse kategoriene samsvarer ikke med de ulike dateringer man har, men de gjenspeiler flere typer utførelser som ble benyttet over en lengre periode. Selv om det ikke har vært mulig å datere hver enkelt glassbit, er et mindre antall fragmenter som er undersøkt av Peter Gibson i York Glaziers' Trust identifisert til en periode som strekker seg fra 1100-tallet til sent på 1400-tallet.

Framstillingsmetoder

Bildet til høyre viser et utvalg av blått glass fra 1100-tallet – tydeligvis laget til bruk i vinduer, idet de hadde kanter som var bearbeidet og malt dekor. Dette glasset er produsert ved hjelp av en sylinder-teknikk. Sylinder-metoden er én av to teknikker som ble brukt i middelalderen for å lage plant vindusglass.

Metoden innebærer at man må blåse den smeltede glassmassen og så svinge og rulle det til en lang sylinder. Deretter blir det kuttet og lagt i en smelteovn, hvor det vider seg ut til en flat plate. Glass som blir formet på denne måten har en tendens til å bli ganske tykt (5-7 mm) og ofte ujevnt.

Den andre teknikken som var i bruk kalles krone-metoden. Mange av de yngste bitene i materialet var laget på denne måten. For å lage kroneglass ble det smeltede glasset blåst opp til en kule og deretter raskt snurret til en flat skive. Så ble det brukt av biter rundt den tykkere delen i midten hvor det ble igjen en rund forhøyning – i dag blir dette ofte kopiert for å gi vinduer et alderdommelig preg. Kroneprodusert glass har en tendens til å bli tynnere (2,5-4 mm), de er mer jevne og har av og til svake konsentriske bølger på overflaten.

Resirkulering av glass

Selv om mange av bitene viser tegn på at de er blitt satt inn i vindusinnfatninger (de

Biter av blått vindusglass fra 1100-tallet funnet i depoet ble undersøkt.

Foto: Liv Renolen

Blått glass fra 1400-tallet.

Foto: Liv Renolen

ERKEBISPEGÅRDEN

har rester rundt kantene etter blyinnfater (ringer), har et stort antall tydeligvis aldri tilhørt noen vindusrute. Mange av bitene er produksjonsavfall i form av halvmåneformede avskjær og små biter etter retusjering (den siste utformingen av en bit laget ved å brette av tynne fliser). Retusjerte kanter har en spesiell form som vi kan se på eikeløvfragmenter (se bilder til venstre); formen på hvert enkelt brudd ligner flint som er bearbeidet. Alle de små bitene som ble funnet i avfallsdyngen antyder at glasset ble samlet og gjemt med tanke på gjenvinning (glass-skår var verdifullt i pre-industriell tid).

Alle disse faktorene – beliggenheten av avfallsdyngen (i Erkebispegården som ligger kloss inntil Nidarosdomen), det faktum at glasset spenner over et vidt tidsrom og fragmenter som viser at det foregikk glass-skjæring og videre bearbeiding – peker i retning av at det fantes et glassmester-vektsted her, som ikke er identifisert gjennom de utgravde konstruksjonene.

Glassmestere hos erkebiskopen

Regnskapsbøkene til den siste erkebiskopen, Olav Engelbrektsson (1520-1537), stadfester at det var ansatt en glassmester i Trondheim:

Glassmester fra middelalderen. Tegning fra Jost Amanis «Book of Trades» ca 1568.

«Anno dominij mdxxxiiij [1533].

Matz glasmyster kom pasce och skall hafue XXX mark [...] Jonn glaszmyster kom pasce skall hafue eit aar omkring x mark Jtem fic hose oc trøge aff snort leist for viii marc oc ij marc penninge.» (Seip, 1936)

Olav Engelbrektsson hadde minst to glassmestere i sin arbeidsstokk i perioden 1532-1537, Matz og Jon, samt en glassmesterlærling, Erik, før erkebiskopen måtte flykte til Nederlandene under reformasjonen. Dessverre refererer regnskapene til en periode etter brannen i 1532, og samsvarer derfor ikke tidsmessig med glassfragmentene. Disse glassmestrene kan ha vært involvert i det restaureringsarbeidet på katedralen som fulgte etter brannen i 1532.

Vi har både skriftlig kildemateriale og arkitektoniske vitnesbyrd som viser at en hovedplan for arbeidet med katedralen ble satt i gang under erkebiskop Erik Valkendorf (1510-1520). Fra 1510-1522 ble oktogonen i østre del av katedralen restaurert etter en tidligere brann. Oktogonen ble først oppført i 1183-1188 og ferdiggjort i 1210-35; den ble igjen ødelagt av brann og gjenoppbygget i 1330-50. Gjenoppbygningen av oktogonen kan muligens forklare at vi har dette glasset; det kan også forklare hvorfor glass fra ulike perioder er blitt samlet i en dyng.

Mange virksomheter

Analyseresultatene av de 40 bitene med blått glass fra 1400-tallet, viser at det ble brukt kalkrik pottaske i verkstedet, noe som var vanlig i nordeuropeisk glasslagingsstradisjon. Variasjonen i sammensetningen av komponenter i glasset kan tyde på at glasset muligens kom fra to ulike steder.

Dette arbeidet har vist verdien av å undersøke glasset som ble funnet under middelalderutgravningene. Og det har vist at det fantes nok en spesialisert virksomhet i en periode med en ellers intens industriell aktivitet ved Erkebispegården – i tiden 1483 til 1532.

Litteratur:

Archer, M. 1985: An Introduction to English Stained Glass
Fischer, D.P. 1969: Nidaros Cathedral
Seip, J.A. 1936: Olav Engelbriktssons Rekne-skapsbøker 1532-1538
Towle, A.C. 1995: Upublisert M.A. Dissertation: An Investigation of a Deposit of Medieval Window Glass from the Archbishop's Palace, Trondheim, Using Energy Dispersive X-Ray Microanalysis and Neutron Activation Analysis, University of Bradford

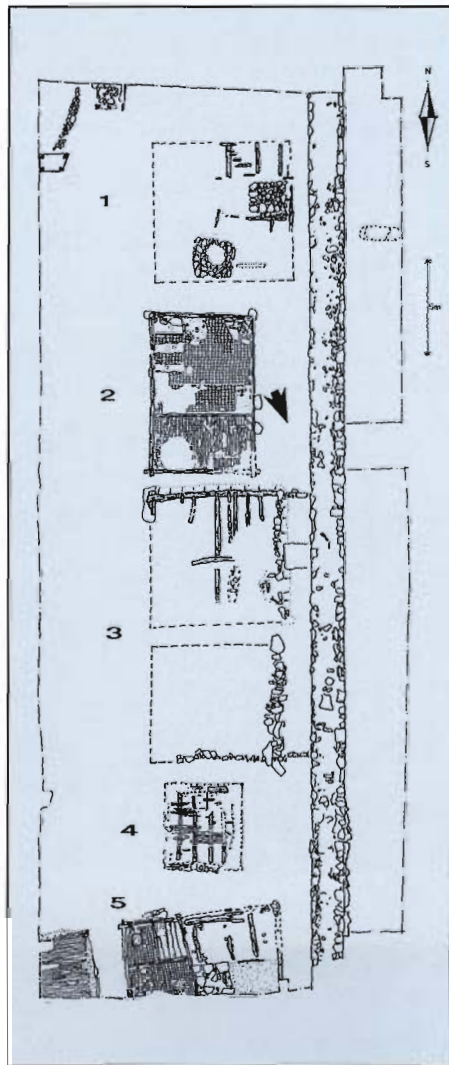
Forfatter:

Andrew Towle er feltarkeolog og for tiden ansatt som teknisk assistent ved Fakultet for arkeologi og kulturhistorie, UNIT Vitenskapsmuseet i Trondheim. Denne artikkelen er basert på en hovedfagsoppgave ved Universitetet i Bradford, England.

Erkebispegården 1483-1532.

Ytterveggen og den første rekken med verksteder. Pilen viser hvor glasset ble funnet. Bygningene er tolket som en mulig smie (1), et myntverksted (2), en to-roms bygning med ukjent funksjon (3), en liten lagerbygning (4) og et våpenverksted (5).

Tegning: Alan Smith

TO KASTELL I JÄMTLAND – OG

av Øystein Ekroll

Jämtland sto i mellomalderen i ei dobbelstilling mellom Noreg og Sverige, med politiske band mot vest og religiøse mot aust. For det meste låg dei jemtske bygdene langt unna krig og ufred, men stundom vart området motvillig drege inn i politisk og militær strid med alvorlege konsekvensar. Særleg under borgarkrigstida i Noreg (1130-1240) fann ulike grupperingar tilflukt i disse grensebygdene.

To konkrete minne om disse urolege tidene er dei to kastella i Brunflo og Sunne, det første heilt bevart og det andre i dag ein ruin. Begge står på kyrkjegarden nokre meter frå kyrkjene, men utan fysisk kontakt. Dei skil seg klart ut frå dei vanlege kyrkjetårna som er plasserte på vestsida av skipet og tener som inngang til dette og til å bere kyrkjeklokkene.

Kastella er først og fremst bygde til forsvar, ikkje for kyrkjeklokker, og må derfor stå fritt så dei kan forsvarast i alle retningar. Arkitekturen viser også at formålet er forsvar. Opningane er få og små, og dersom ein angripar lukkast i å ta seg inn i tårnet, kan forsvararane trekke seg lenger opp i tårnet gjennom ei trang vindeltrapp. Angriparen risikerer deretter å få både piler, stein og kokande vatn i hovudet frå luker i taket. Vil han opp gjennom vindeltrappa, så dreier denne mot høgre, slik at han må bruke si venstre hand til å svinge våpenet med. Ein forsvarar lenger oppe i trappa har alle fordelane på si side. Han kan bruke høgre hand og stikke og slå ein fiende som står under han og må blottlegge seg for kunne bruke sine våpen.

Sjølv om kastella derfor ser enkle ut for oss, var dei i praksis nesten uinntakelege for menn med handvåpen som sverd, spyd og piler. Dersom ein ikkje kunne sette fyr på tårnet var einaste løysinga å vente til forsvararane gjekk tom for mat eller vatn. Først med eldvåpena mista dei enkle steintårna si makt.

Brunflo

Kastellet i Brunflo sto ved sidan av den største mellomalderkyrkja i Jämtland, som hadde korsform og eit eige tårn over krysset. Kyrkja var truleg oppført i andre halvdel av 1100-talet, og kastellet er rekna for

å vere jamgamalt. Brunflo låg ved hovudvegen til Trondheim, og kyrkja var vigd til St Olav. Etter ei fullstendig ombygging i 1775 er nesten ingenting av den eldste kyrkja bevart. Kastellet i Brunflo måler utvendig 9 x 9 m, og murane er mellom 1,5 og 2 m tjukke. Murane er 16,5 m høge, og overbygget av tre er 11 m høgt. Dei innvendige etasjeskilja har vore av tre, og oppgangen til toppen gjekk opphavleg gjennom ei vindeltrapp i vestveggen, som ikkje lenger er i bruk.

Sunne

Kastellet i Sunne er truleg oppført etter slaget mellom kong Sverre og jemtane på isen ved Sunne i 1178. Jemtane tapte slaget og måtte gje seg inn under kongen, og Sverre sette sine menn til å styre området. Kastellet ligg i hjørnet av kyrkjegarden, 13 m frå kyrkja, og måler utvendig ca 8,5 x 8,5 m. Veggane er 3 alen (1,8 m) tjukke og rommet innvendig måler 8 alen (4,8 m) i firkant. Kastellet er dermed nesten like stort som kastellet i Brunflo. Begge har inngang i nordveggen og vindeltrapp i vestveggen. Nordportalen i Sunne er svært høg, heile 3,5 m, og måtte derfor vere eit svakt punkt i anlegget. Som i Brunflo har dei innvendige etasjeskilja vore av tre. Muren er i dag bevart i ei høgd av ca 7-8 meter, men tårnet kan opphavleg ha vore dobbelt så høgt.

Brunflo kyrkje med kastellet frå slutten av 1100-talet. Overetasjen av tre vart fornya ved restaureringa i 1890-åra. Foto: Ø. Ekroll

EITT I TRONDHEIM?

Inne i tårnet er det funne ein mynt frå kong Erik Magnusson (1280-99), men kastellet er truleg hundre år eldre. I 1343 er det omtalt ein skatt – «sundamale» – som jemtane var pålagde å betale til dei norske kongane si «kyrkje og kapell» i Sunne. Kanskje er mynten eit minne om denne skatten? Sunne ser ut til å ha vore den norske kongemakta sitt tyngdepunkt i Jämtland. Som namnet seier, ligg Sunne ved sundet mellom fastlandet og ei av øyane i Storsjön, og er lett tilgjengeleg med båt frå store delar av Jämtland.

Kastell i Norden

Skikken med bygging av kastell er eit sør-europeisk fenomen som i tidleg mellomalder spreidde seg nordover til Tyskland. Det kvadratiske, slanke tårnet kunne enten stå fritt eller vere midtpunktet i eit anlegg omgitt av ein ringmur. I Vest-Europa, i det normanniske og engelske området, var tårna gjerne runde og kraftigare og bygd på ein kunstig haug (motte and bailey-typen). Kastella var også eit byfenomen, og nokre italienske småbyar er enno i dag dominerte av slike tårn, til dømes San Gimignano i Toscana. I dei større byane, som Firenze og Siena, er tårna blitt avkorta og utgjør kjernen i dagens bygningar. I Norden kom kastella derimot i stor grad til å bli oppførte på landsbygda, helst i tilknytting til kyrkjene. Særleg vart dei bygde på Gotland, der mange enno er heilt eller delvis bevarte.

Dei eldste er oppførte på slutten av 1100-talet, men det var på 1200-talet at tårnbygginga nådde høgdepunktet. På denne tid er det at kongemakta for alvor engasjerer seg i bygging av steinbygningar. Kong Sverre (1177-1202) var tidleg ute med Sverresborg ved Trondheim og Bergen, men disse er lite kjende. Håkon Håkonsen (1217-63) bygde fleire mindre festningar som besto av eit kastell med ringmur, til døme Valdisholmen i Glomma og Mjøskastellet ved Ringsaker. Det første målte utvendig 11 x 11 m, og det andre var det største av alle norske tårn med utvendig grunnflate på heile 18 x 20 m.

Det var likevel sonen, Magnus Lagabøter (1263-80), som vart den store tårnbyggaren. I kongsgarden i Bergen bygde han «Kastellet ved sjøen», som er kjernen i det noverande Rosenkrantzårnet, og i Tønsberg Teglkastellet på Slottsfjellet.

Dette var mektige tårn på tre-fire etasjer, og i Bergen budde kong Magnus sjølv i kastellet og hadde sitt private kapell her.

Dei jemske kastella hevdar seg likevel bra i samanlikning. Sonen til Magnus, Håkon 5., sette sluttstrek ved å starte bygginga av Akershus festning omkring år 1300, der hovudtårnet Vågehalsen utvendig målte 17 x 17 m.

Private tårn?

På kontinentet var det svært vanleg at adelen hadde befesta anlegg som støtte for makta si. Også i Danmark har det eksistert mengder av slike, men dei fleste ser ut til å ha vore av tre. Den fåtallige norske adelen ser derimot ikkje ut til å ha bygd forsvarsanlegg i særleg grad. Det var lite trong om slike anlegg, og økonomien var heller ikkje alltid i stand til å tåle bygging i stein. Eit muleg privat kastell låg midt i Skien, der ein kraftig, firkanta bygning utgjorde kjernen i Skien gamle kyrkje, riven etter ein brann i 1880-åra. Han sto på ein liten bergknaus rett over den eldste hamna i Skien. Dersom det var eit kastell, og alt tyder på det, var det bygd av den mektige Dagsætta på Bratsberg ved Skien, som hadde full kontroll med handelen som gjekk gjennom Skien.

I kyrkjeleg regi er det bygd eit par små kastell. Trondenes kyrkje ved Harstad vart på 1400-talet omgitt av ein ringmur med to små kastell til vern mot russiske angrep. Søsterkyrkjene på Gran på Hadeland var

Kastellet i Brunflo sett frå nord med inngangsportalen. Foto: Ø. Ekroll

også omgitt av ein ringmur, og i eine hjørnet sto eit lite kastell. Muren er borte, men kastellet er enno bevart. Det er bygd på 1200-talet eller seinare.

Kastellruinen i Sunne sett frå sør. Berre nordveggen er nokonlunde bevart. I bakgrunnen kyrkjeruinen. Foto: Ø. Ekroll

Kastellruinen i Sunne.
Inngangen til vindel-
trappa i vestveggen.
Foto: Ø. Ekroll

Festningsverk i Trøndelag

Vi kjenner ikkje til mellomalderske festningsverk i Trøndelag utanom Trondheim. Det eldste sikre anlegget er Sverresborg, bygd først av kong Sverre og seinare oppattbygd i stein av Håkon Håkonsson. Sverre prøvde også å befeste Trondheim, mellom anna med ein palisade mot fjorden, og han hadde kastemaskiner og anna beleiringsutstyr. Det er i Sverressoga også omtalt eit festningsverk av tre på Ilevollen, visstnok bygd av erkebiskop Øystein i 1177-78. Denne borga hadde eit dike eller vollgrav omkring seg. I 1182 let Sverre bygge ut peleverket frå borga på Ilevollen langs fjorden heilt inn til utløpet av Nidelva, og oppover langs elva til der bryggene låg. På Brattøra vart det sett opp ei vallslynge eller kastemaskin, og oppe ved brua

vart det bygd eit kastell, truleg av tre, over brufestet. Denne brua må vere forgjengaren til Elgeseter bru, for lenger nede er det ikkje kjent bru før på 1800-talet. Etter kampar med kong Magnus og baglarane i og rundt byen i 1182 starta Sverre vinteren 1182-83 å byggje borga på Steinberget, det seinare Sverresborg. Denne var truleg av tre.

På Sverresborg i Bergen let Sverre derimot ein del av bygningane oppføre i stein, for saga omtaler korleis baglarane lot bryte murane ned. Trondheim var den einaste norske byen som vart omgitt av festningsverk i mellomalderen. I Tønsberg og Bergen vart det bygd borger, men sjølve byane låg åpne for angripingar. I Oslo kjenner vi ingen festningsverk eldre enn frå

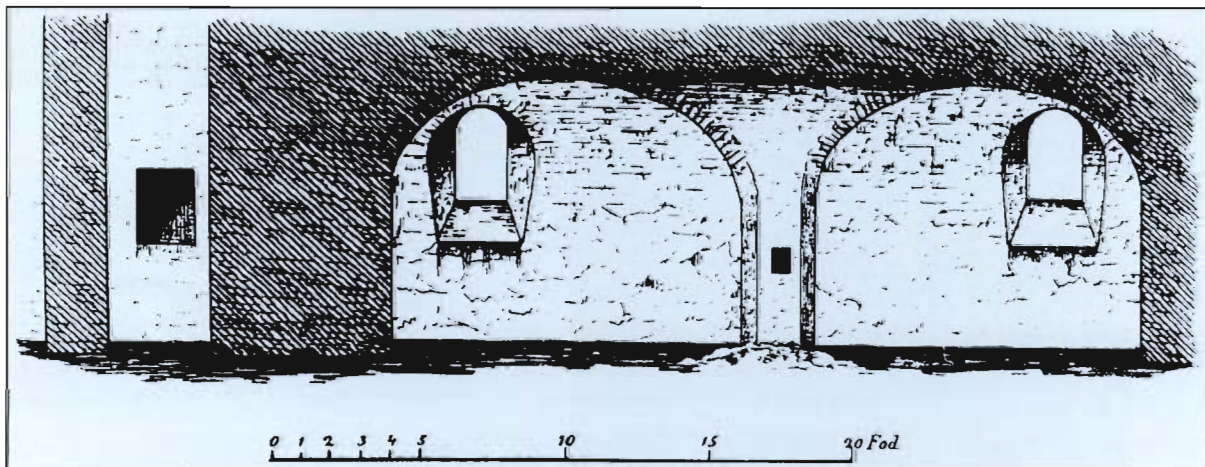
Håkon Håkonssons tid. Frå 1580-talet finst det bilete som viser at både Oslo og Bergen var omgitt av palisadar, men alderen på palisadane er ukjent. Truleg er dei bygde på 1580-talet.

Trondheim var altså omkring år 1200 verna av ei treborg med vollgrav på Ilevollen, truleg der Skansen ligg i dag, eit trekastell over Elgeseter bru og palisadar langs fjordsida. På Brattøra, ved munningen av Nidelva, var det sett opp kastemaskiner for å kunne senke skip som prøvde å ta seg opp langs elva.

Området ute på Ørene var møteplassen for Øretinget. Her er det dessuten funne restar av metallhandverk i stort omfang. Ved fjorden låg den store Gildeskålen der Myklagildet møttes, eit gilde for kjøpmenn og storbønder, og her sto gildet si eiga kyrkje, Margareta kyrkje. Her, ved utløpet av elva, låg også den første kongsgarden frå Olav Tryggvasons tid, seinare kalt Skulegarden. I dette området er det også at vi finn ein steinbygning som det er verdt å sjå nærare på i samband med dei jemtlandske kastella. Er dette kanskje restane av eit steinkastell i Trondheim?

Kjellaren under Olav Tryggvasons gt 3

Under Olav Tryggvasons gt 3, i det smale kvartalet mellom Hornemannsveita og Krambugata, låg det inntil 1910 ein stor kvelvkjellar. Medan gamle kvelvkjellarar i byen stort sett er rektangulære og har tønnekvelv, var denne kvadratisk og hadde ein midtpillar av kleber som bar fire krysskvelv. I eine hjørnet var det ei vindeltrapp, og under golvet var det ein brunn. Denne kjellaren var godt kjent i Trondheim på 1800-talet og vart granska av fleire, mellom anna Otto Krefting i 1885. Både han og seinare forskarar har alle meint at kjellaren var frå mellomalderen. Kjellaren var på denne tid ein del av eit kompleks med fleire kjellarar, men disse hadde enten tønnekvelv eller var ukvelva, og utan tvil langt yngre. Vår kjellar målte innvendig ca 7,7 x 7,7 m og veggane var ca 1,8 m tjukke. Golvet i kjellaren låg 1,9 m under gatenivået i 1885. Krefting var sikker på at kjellaren ein gong hadde stått over bak-

Snitt av kjellaren i
Olav Tryggvasons
gt 3. Oppmålt
1885. Det smale
rommet til venstre
er nyare.
Etter Lunde 1977

ken, men var gradvis blitt skjult av dei stigande kulturlaga omkring. Dette blir støtta av seinare gravingar som har vist at kulturlaga her er ca 2 m tjukke. Kjellaren var dermed opphavleg ein første etasje over bakken og slett ingen kjellar. Ettersom kjellaren i dag visstnok er heilt fjerna, kan ikkje disse opplysingane kontrollerast.

Utifrå dei bevarte opplysingane, og kjennskapen til bevarte kastell rundt om i Norden, er det all grunn til å stille spørsmålet om ikkje denne bygninga faktisk var den siste resten av eit mellomaldersk kastell? Under Oslo Ladegård ligg enno nederste etasje av bisp Nikolas sitt tårn frå ca 1200, etter 1500-talet brukt som kjellar. Dette har både inngangsportal og vindaug, men begge ligg i dag langt under bakken. Her står det også ein kraftig midtpillar som ber kvelvet. Krefting nemner også at kjellaren i Olav Tryggvasons gt 3 på mange måtar liknar kvelvromma i Austhuset i Erkebisppegarden, bygd av erkebiskop Øystein på slutten av 1100-talet. Kjellaren liknar også sterkt dei to kjellarane under vestfløyen i Erkebisppegarden, bygd på 1300/1400-talet. Ingen av romma i Erkebisppegarden har likevel vindeltrapp, og slike finst normalt berre i tårn eller bygningar med mange etasjer.

Plasseringa i byen

Eit viktig poeng for å ta stilling til denne bygninga sin funksjon, er plasseringa i bylandskapet. Gjennom utgravingane i Trondheim dei siste 25 åra har kunnskapen om byen sin topografi i tidleg mellomalder auka sterkt. Bybebyggelsen har på 1100/1200-talet ekspandert kraftig utover i Nidelva, og den krokete elvebreidda er i dag retta ut og elveløpet gjort smalare. Kjellaren ligg i dag 100 m frå Nidelva, men omkring år 1300 ville han ha ligge berre ca 10 m frå elva ved normalvannstand, og ved flo sjø ville elva gå tett inntil. Denne plasseringa liknar sterkt på Magnus Lagabøter sitt «Kastell ved sjøen» på Bergenhus, som også sto i sjøkanten. Som lagerkjellar under eit privathus ville denne plasseringa vere heilt utenkjeleg; alle private kjellarar vi kjenner ligg langt inn på tørt land i bakkant av bebyggelsen. Den strategiske plasseringa er derimot førsteklasses. Kjellaren ligg ved den nordlegaste enden av den lange bybebyggelsen; lenger nord på Ørene var det berre smieboder. Eit tårn her ville ha førsteklasses utsyn over området rundt elvemunningen og elva kunne også forsvarast herifrå. Dersom det vart bygd forsvarsverk ved Nidareid og ved Elgeseter bru, er det vanskeleg å tenkje seg at det ikkje også vart bygd noko her ved elveosen, som var den mest utsette staden.

Kven kan ha bygd tårnet, og kvifor er det ikkje omtalt i skriftlege kjelder? – Den mest aktive perioden i bygging av forsvarsverk i Trondheim er den hardaste borgarkrigstida under kong Sverre. Vi har sett at Sverre let bygge ei rekke med forsvarsverk, men noko tårn på Brattøra er ikkje nemnt i Sverressoga. Det kan likevel tenkast at eit

Kart over Trondheim med den mulege kastellruinen inn-teikna på hjørnet av Hornemannsveita og Krambugata. Til høgre Nidelva. Etter Lunde 1977

slikt tårn kan vere påbyrja under Sverre, men fullført seinare. Dei skriftlege kjeldene frå denne tida er så få at bygningar berre er omtalt under svært spesielle omstendene. Byggearbeida på Nidarosdomen er til dømes berre omtalt to-tre gonger i kongesogene.

Under etterfølgaren til Sverre, trønderen Inge Bårdsson (1204-17), var Trondheim ein viktig base for kongemakta, og det var stadige angrep av baglarane. I 1206 tok baglarane byen. Dei samla seg i kongsgarden oppe ved Domkyrkja, og for med rop og stort gny gjennom byen. Dei ringte med stormklokka og drepte vaktmennene som var i tårnet. Etter samanhengen skulle då dette tårnet ligge nederst i byen eller nær Brattøra. Om det var av stein eller tre er ikkje sagt. Dette vakttårnet kan også vere tårnet til Margaretakyrkja, der klokke- ne skulle varsle om brann og angrep og kalle saman bytinget. Tradisjonelt er den-

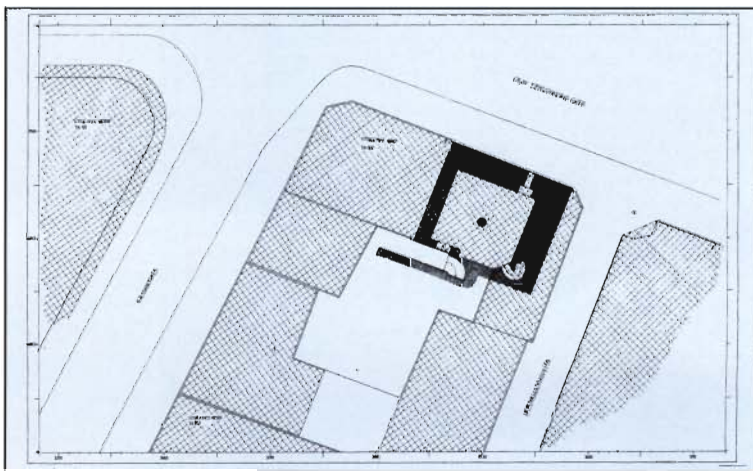
ne kyrkja plassert ca 200 m lenger mot nordvest, der det er funne graver ved tomtearbeid, så det kan like gjerne vere snakk om to ulike anlegg.

Kastellet kan også vere bygd seinare, på slutten av 1200-talet under Magnus Lagabøter eller sønene hans, Erik Magnusson og Håkon 5. Både Magnus og Håkon var som vi har sett tårnbyggjarar. Men mangelen på både skriftlege og arkeologiske opplysingar gjer at vi inntil vidare ikkje kan tidfeste alderen nøyare. Kanskje skjuler det seg fleire kastellrestar rundt om i Midt-Noreg? Dei to jemtlandske kastella kan tyde på at slike tårn kan ha vore meir utbreidde enn vi tidlegare har tenkt oss.

Forfatter:

Øystein Ekroll er mag. art. i arkeologi og ansatt som amanuensis ved Nidaros Domkirkes restaureringsarbeider.

Kart over kjellaren i Olav Tryggvasons gt 3 før ombygginga 1910. Etter Lunde 1977

DA ERKEBISPENS VÅPENS

av Elizabeth E. Peacock og Annette Holst Booth

Leserne av *Spor* har fulgt med i utviklingen av det store arkeologiske utgravningsprosjektet som har pågått ved Erkebispegården i Trondheim siden 1991. Denne undersøkelsen er den største noensinne i Trondheim. 1995 har vært den femte og siste sesongen, og undersøkelsene måtte avsluttes før byggestart for nytt kontor- og museumsbygg i september. Nybygget skal stå ferdig til Trondheims tusenårs jubileum i 1997.

Ustilling på stedet

Utgravningene har foregått i øst- og sydfløyene i det store innelukkede gårdsrommet bak Erkebispegården. Man startet i den nordligste del av østfløyen i 1991 og jobbet seg først sør- og etter hvert vestover. I tillegg til løse funn, som for eksempel sko av lær, mynt, keramikkskår og dekorerte gjenstander av tre, har mange bygningskonstruksjoner sett dagens lys i løpet av utgravningsårene. Vanligvis blir alt fjernet og de små gjenstandene konserveret og oppbevart i magasinene ved Vitenskapsmuseet. Flere bygningskonstruksjoner, som for eksempel ringmuren og myntverkstedet, vakte stor interesse, og man ønsket å bevare disse. Det ble foreslått at de burde bli liggende og inngå i utstillingen i de nye bygningene. Etter gravesesongen i 1994 bestemte Riksantikvaren seg for at flere av disse konstruksjonene skulle bevares, blant annet også den antatte våpensmien.

Høsten 1992 ble det gravd ut deler av dene våpensmien i søndre del av vest-

fløyen. Den ligger sør for myntverkstedene som ble gravd fram samme året. Resten av våpenverkstedet ble gravd ut i 1994 og 1995. Disse to verkstedene hørte til en hel rad med små tettstilte bygninger fra senmiddelalderen som mest sannsynlig har vært spesialiserte verksteder. Aktivitetsnivået i disse bygningene er datert til ca år 1500. En av stukkene under gulvet på våpensmien er dendrokronologisk datert til ca 1494.

Våpenverkstedets bygning har vært brukt i to omganger. Opprinnelig hadde den trolig to rom med tregulv. Det vestlige rommet hadde et stort ildsted av stein i det sørøstlige hjørnet. Foran ildstedets åpning fant man et sandlag som muligens kan ha vært underlag for et flisegulv. Dette har i så fall trolig utgjort en arbeidsplass for å bearbeide ildsfarlige materialer. Senere ble 75 % av tregulvet i det vestlige rommet dekket av leire og sand, som underlag for et teglflisegulv, samt to ildsteder bygget opp av tegl. Det ene ildstedet var et lite hjørneildsted som trolig har hatt skorstein, mens det andre var lite og rektangulært, nedfelt i gulvflaten. Den siste delen av rommet beholdt sitt opprinnelige tregulv og lå rett innenfor det som sannsynligvis var døren.

Nedrevet, gjenoppbygd og nedbrent

Bygningen ble revet i senmiddelalderen, og under rivingen ble tregulvet og de mulige teglflisene i det østlige rommet fjernet. En ny bygning ble bygget over det nedrevete verkstedet, men denne bygningen brant ned under angrepet på Erkebispegården i 1532. Bygningen er blitt tolket som våpenverksted på grunnlag av funnmaterialet i og utenfor bygningen. Dette besto blant annet av ferdige og halvferdige deler til armbrøst, blykuler, støpeform for blykuler samt en avtrekker til en muskett og en del redskaper.

Svært få funn ble gjort inne i selve bygningen, noe som trolig kan skyldes at teglflisene gjorde det mulig å holde det vestlige rommet relativt rent, og fordi gulvet i det østlige rommet var fjernet. Ingen våpendeler ble funnet på det eldste gulvet under teglflisene. Oppå flisegulvet ble det bare funnet to armbrøstdeler, en blykule, samt en god del avkuttet gevir, redskaper og metallavfall. To armbrøstdeler ble funnet i det østlige rommet. De store mengdene armbrøstdeler og de nevnte deler til ildvåpen ble funnet i lagene som hadde

Sydflyen i Erkebispegården sett fra øst. Bildet er tatt ved slutten av utgravnings-sesongen i 1994. Ringmuren står i bakgrunnen (øst og syd). Det fargerike teglflis-belagte gulvet og ildstedene er det antatte våpen-vekstedet. Foto: Liv Renolen

MIE FORSVANT

akkumulert seg opp mot veggene til bygningen, fortrinnsvis øst for døren, er tolket som avfall etter rydding av verkstedene.

Fjerning før tilbakeføring

Fordi våpensmien lå på eldre kulturlag som ennå ikke var undersøkt, ble fjerning av verkstedet nødvendig. Men fordi det skulle tilbakeføres eller rekonstrueres på samme plass i nybygget, ble fjerningsprosessen nødvendigvis noe annerledes enn vanlig. Under befaring ved sesongslutt i 1994, der man skulle vurdere bevaringstiltak, ble det notert at alle syllstokkene hadde blitt utsatt for en betydelig mikrobiologisk nedbrytning siden verkstedet ble gravd ut i 1992. De lot seg ikke konservere. Tregulvet som lå rett innenfor døren var også dårlig, men her var det en mulighet for konservering. Ved sesongstart i 1995 viste det seg at dette gulvet nå var svært nedbrutt og ikke var til å redde.

Man skulle derfor ta opp teglflisgulvet og de tre ildstedene i det vestlige rommet. Konserveringsseksjonen ved Fakultet for arkeologi og kulturhistorie, Vitenskapsmuseet, ble engasjert av Riksantikvaren til å ta opp, konservere og rekonstruere våpensmien. Opptaksstrategien måtte ta hensyn til to vesentlige momenter. Opptaket måtte skje systematisk slik at alle deler ble identifisert, kartlagt, nummerert og pakket for transport til Vitenskapsmuseet. Arbeidet måtte foregå så raskt og ryddig som mulig like etter sesongstart for ikke å forsinke gravningen eller forstyrre områdene som ikke var ferdig utgravd.

Alle de oversiktstegninger og -fotografier som vi trengte, fantes allerede i arkivet på distriktskontoret til Norsk institutt for kulturforskning (NIKU) i Trondheim. Under diskusjon med feltlederen ved planleggingen, viste det seg at det var av arkeologisk interesse at verkstedet kunne fjernes i tre etapper: teglflisgulvet, teglildstedene og steinildstedet. Med en pause mellom opptakene kunne arkeologene slik få muligheten til å undersøke og dokumentere områder under de deler av verkstedet som kom tilsyne etter hvert.

Våpensmien lå 3,2 m under dagens bakkenivå. Først ble en 1:1 tegning laget på gjennomsliktig bygningsplastduk som ble rullet ut over verkstedet. Dette ble dessverre mindre vellykket fordi vi ikke hadde regnet med snøvær, – først da snøen smeltet kom vi i gang med selve opptaket. Teglflisgulvet hadde allerede blitt gjort rengjort for tegning og fotografering.

Omfattende prosess

Teglflisene ble tatt opp en for en, notert på oversiktstegningen og pakket hver for seg i en nummerert tett plastpose. Fordi de var våte og hadde vært det i mange hundre år, måtte de holdes våte inntil de ble konservert. Nummerering direkte på flisene måtte unngås fordi blekket ville ha satt seg fast i det porøse teglgodset. De innpakkeflisene ble lagt i perforerte «brød»-kasser av plast som lett kunne stables oppå hverandre. I alt ble 392 teglfliser fordelt på 50 kasser som tilsammen veide 850 kg, heist ut av feltet ved hjelp av en bygningskran. Den samme prosedyren ble gjennomført for de to ildstedene som var laget av murstein. Til slutt ble det siste og største ildstedet tatt opp. Steinene måtte løftes opp på paller med bygningskran. Deretter ble pallene transportert til konserveringslaboratoriet ved Vitenskapsmuseet. I alt ble det flyttet ca ett tonn stein.

På mange av teglflisene er det spor etter kattepoter. Foto: Per E. Fredriksen

De firkantete teglflisene er av et lyst oransje porøst teglgods, og i to størrelser. En del er brutt i flere store stykker, noe som

Våpensmien sett fra luften.
Foto: Liv Renolen

Teglflisene ble tatt opp og pakket hver for seg. Foto: E. E. Peacock

Steinene fra det store ildstedet justeres på pallen før de ved hjelp av en bygningskran blir heist ut av feltet.
Foto: Siobhan Watts

kan skyldes enten skade under bruk eller det enorme presset fra overliggende jord og bygninger som har samlet seg opp gjennom hundrevis av år. De fleste er ca 13-14 cm brede og 3,8 cm tykke, med en jevn farge i bruddet. Disse er uten noe synlig tegn på glasur, men kan likevel ha vært glasserte. De er masseproduserte, men godt laget med en tilstrekkelig og jevn brenning av godset. Før brenning hadde de blitt lagt på et grovt sandlag til tørking. Dette resulterte i en grovkornet underside som lett kilte seg fast under montering i gulvet i våpensmien. I dag er de i god stand.

Noen større teglflis finnes også, ca 16-17 cm brede og 3,2 cm tykke. Disse var bemalt med en tynn hvit begitning etterfulgt av en gjennomsiktig eller grønn glasur. Etter brenning er glasuren gul eller gressgrønn. I en del tilfeller er det mørkere prikker i glasuren eller fargen er ujevn på grunn av en sparsom påføring. Fargen i bruddene er forskjellige. I mange tilfeller er godset grålig, noe som viser at det er utilstrekkelig brent. Undersiden av disse flisene er jevn, som antyder at de er laget et annet sted enn de mindre flisene. Glasuren er krakkelert og slitt bort på mange av flisene og de er i dårlig stand. Godset deler seg vannrett i mange lag. I følge Lyn Blackmore, London, skyldes dette dels

den utilstrekkelige brenningen og dels leirens sammensetning og bearbeiding.

Flisenes alder og opphav

Opphavet og datering av disse teglflisene er av interesse. Det skriftlige kildematerialet refererer til et teglverksted i Trondheim i 1277, men det er ikke gjort noen forskning omkring teglproduksjon i Trondheim ennå. Våpensmiens teglmateriale må sees i sammenheng med bygningsmaterialet på Erkebispegården generelt. Det er mest sannsynlig at de glasserte flisene var gjenbrukt og stammer antagelig fra Holland. Godset i de mindre flisene er ulikt det som finnes i annen keramikk som er laget i Trondheim, og ligner mer den nordtyske/sydsnkandinaviske keramikken som er gravd ut på Erkebispegården og datert til 15.-18. århundre. Den er imidlertid noe grovere.

På konserveringslaboratoriet begynte sortering og rengjøring av teglmaterialet. Alt ble vasket grundig for hånd og tørket langsomt under tilsyn. De store steinene måtte renses utendørs med brannslange. Til tross for at flisene var masseproduserte og så like ut ved første blick, dukket det opp mange detaljer under rensingen – vi kunne se fotspor av små pattedyr, særlig etter katter.

Det viste seg at det utviklet seg et hvitt pulver på overflaten av de glasserte flisene mens de tørket. Dette pulveret er dannet av lett oppløselige salter som har samlet seg gradvis i godset. Tilstanden er ikke skadelig så lenge flisene befinner seg i våt tilstand, men under en uttørkningsprosess kan saltene danne krystaller i teglmaterialet. Dette kan føre til sprekke dannelse, og er et vanlig og kjent problem med nyutgravde arkeologiske gjenstander som er laget av keramikk. Saltutfelling forekommer sjelden på keramikken som er gravd ut i Trondheims bygrunn, men her var det nødvendig med utvasking av salter fra de glasserte flisene. Hverken teglsteinene eller de uglasserte teglflisene visste noe tegn på saltangrep. Dette tyder på at kanskje saltene naturlig hørte til de glasserte flisene (muligens i glasuren) eller at de var blitt gjennomtrasket av salt mens de var i bruk et annet sted.

Kuler og krutt – sjeldne funn

Våpenverkstedet på Erkebispegården er i følge G. M. Wilson (fra Royal Armouries, London) trolig den eneste våpensmie som er gravd ut i Europa. Denne bygningen og de tilhørende gjenstandene er også viktige i en ren våpenhistorisk sammenheng, fordi de tilhører en periode da en av de største omveltninger i våpenteknologien skjedde; nemlig overgangen til kuler og krutt.

Fasen som våpenverkstedet tilhører er den eneste på Erkebispegården hvor man finner begge teknologiene i bruk samtidig. Den er den første hvor det ble funnet spor etter bruk av kuler og krutt, den eneste fasen hvor det ble funnet armbrøstdeler, og den siste hvor det ble funnet armbrøstbolter (dvs spor etter armbrøst i bruk). I Tyskland fant denne endringen i våpenteknologien sted kort tid etter 1507, og i Frankrike på 1520-tallet. Disse dateringene ligger svært nær dateringene man har fra Erkebispegården. Dette viser blant annet hvor god kontakt Trondheim hadde med resten av Europa, og hvor raskt impulsene spredde seg til Midt-Norge.

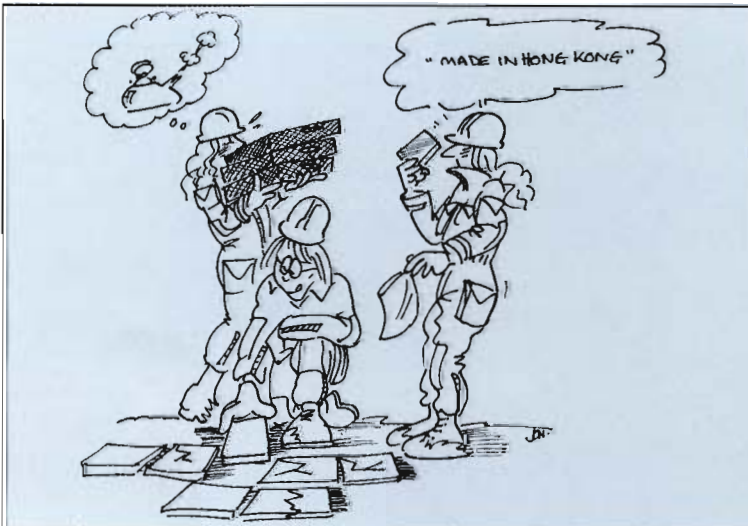
De konserverte teglflisene, teglsteinene og steinen står nå i kasser og på paller i påvente av tilbakeføring til nybygget på Erkebispegården. Våpensmiens rekonstruksjon blir en ny fase i verkstedets lange og spennende historie.

Litteratur:
Paterson, W.F. 1990: A Guide to the Crossbow; A.G. Credland (red.). The Society of Arch-Antiquaries.

Dendrokronologisk datering: v/Terje Thun, Univ. i Trondheim, pers. komm. 1995.

Forfattere:

Elizabeth Peacock er teknisk konservator i konservering og PhD. Hun er ansatt som forsker ved Fakultet for arkeologi og kulturhistorie ved UNIT Vitenskapsmuseet i Trondheim.
Annette Holst Booth er student ved Universitetet i Bergen.

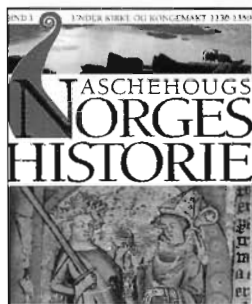

Konserverings-
teamet i
aksjon.
Tegning og
konsept:
John Hall

NYTT PÅ BOKMARKEDET!

Norges Historie bd 3: Under kirke og kongemakt 1130-1350 av Knut Helle Aschehoug forlag 1995

Etter at Cappelen forlag i 1976 gav ut sin Norges historie i 15 bind, kjem no Aschehoug forlag med eit nytt verk i 12 bind, men i dobbelt så stort format. Redaktør for serien er professor Knut Helle i Bergen, som også har skrive dette bandet om sin spesialperiode, det norske høgmellomaldersamfunnet.

I Cappelen si historie er vikingtida og tidleg mellomalder slått saman i eitt frå ca 800 til slaget på Re i 1177, og neste band tek for seg Noreg under Sverreætta frå 1177 til Håkon 5. sin død i 1319. I dette bandet er startpunktet Sigurd Jorsalfars død i 1130 og starten på borgarkrigsperioden, og det sluttar like før den store katastrofen – Svartedauden – i 1349-50. Neste bind vil starte med pesten og gå fram til 1520. Denne inndelinga er kanskje meir naturleg enn hos Cappelen, sjølv om det berre er Svartedauden som er eit verkeleg tidsskille i samtidshistoria.

Bandet er delt i tre hovudbolkar. Den første på 80 sider tek for seg rikshistoria fram til slutten av borgarkrigane i 1240, med oppbygginga av kongedømet og Kyrkja som to rivaliserande organisasjonar, og korleis begge to har både framgang og tilbakeslag. Dei er likevel avhengige av kvarandre, og kan ikkje overleve åleine dei første par hundre åra.

Den andre hovudbolken viser utviklinga av det sivile samfunnet, både i by og land, i dagleg arbeid og i kulturell utfolding på alle plan. På 100 sider gir Helle eit kulturhistorisk oversyn som må vere den beste framstillinga av sitt slag vi har for denne perioden: jordbruk, byggeskikk, kosthald, samfunnsskisser, liv og død, barndom, kjønn og moral, byutvikling og handel og den kristne kulturen si påvirkning.

Den siste bolken på 50 sider tek for seg korleis kongemakta blir ei statsmakt, med bygginga av verkelege institusjonar for

statsapparatet, mindre personavhengige enn før, og korleis kongemakta prøver å bryte makta til aristokratiet og gjere adelen til tenarar for kongemakta. Knut Helle viser korleis landet sine ressursar blir for knappe til å betale for dei ambisiøse planane kongane hadde for å legge under seg endå større landområde. Heller enn å bruke ressursane på utbygging av det innanlandske statsapparatet blir ressursane sølt bort på krigstog mot Danmark og Sverige. Etter at Håkon 5. dør, utan mannleg arving, blir makta gradvis flytta ut av landet, og handelen blir snart dominert av tyske kjøpmenn.

Boka er språkleg ein fryd å lese. Helle skriv eit vakkert og godt norsk som få eller ingen andre historikarar. Boka er produsert med god design og er rikt illustrert, også med kart, plansjar og tabellar i fargar. Aschehoug skal ha all ære for verket, som utan tvil vil bli standardverket i mange år framover.

Øystein Ekroll

«Tolv vintrir hadde kristendommen vært i Norge» av Fridtjov Birkeli, Verbum Forlag

Da Fridtjov Birkeli døde i 1983, lå manuskriptet til denne boken blant hans dokumenter. Bak utgivelsen, som altså finner sted 12 år etter forfatterens død, står en utgivelseskommité bestående av Ludvig Munthe, Kjell O. Hauge, Bjørn Bue og Torstein Jørgensen. Stoffet var faglig godt gjennomarbeidet, trolig med tanke på bokutgivelse. Manusset som forelå bygget på forskning omkring tiden fra vikingtid frem til år 1050. Redaksjonskomiteen påpeker at man har indikasjoner som tyder på at Birkelis målsetning var å ta for seg tiden frem til år 1200, men tatt i betraktning det materialet som nå foreligger, synes det som om forfatterens mening var å avgrense temaet mot år 1050. Et avsluttende kappittel synes imidlertid å mangle.

Boken er kronologisk oppbygd. Den starter med å se Norge og Norden i en større sammenheng – om nordmenn og omverdenen i de eldste tider. Når og hvorfor kom den første kristne påvirkningen? Forfatterens kjennskap til anglikansk og irsk kristen tradisjon kommer godt frem, og stoffet er fremstilt i en ledig form som gjør boken attraktiv også for den som ikke er fagmann på området.

I de reiste bautasteinene, med og uten inskripsjoner, ser Birkeli en påvirkning fra Kontinentet og fra Romerriket, der dette var satt inn i en kristen tradisjon. En leserrefleksjon her vil vel være at fenomenet bautareising kan trekkes enda lenger tilbake i tid, og er vel kanskje mer allment og ikke begrenset til kristen skikk, som man kan få inntrykk av hos Birkeli.

«Tolv vintrir hadde kristendommen vært i Norge» følger den kristne misjoneringen under det første kristningsverket i en periode som til tider var svært urolig – i overgangen fra hedendom til kristendom – ikke minst på grunn av intrikate politiske maktspill.

Bokens tittel virker nok kjent for mange. Sitatet er hentet fra den etter hvert så omtalte Kulisteinen, der vi for første gang møter ordet Norge (nuriki) i skriftlige kilder. Tittelen henspiller på tidlig kristning, et tema Birkeli også har vært inne på i tidligere publikasjoner – og som han hadde bred kunnskap om. Birkeli belyser her tiden før religionsskiftet fra ulike sider, og han forsøker å vise at kristen påvirkning er åpenbar her til lands på et langt tidligere tidspunkt enn det man vanligvis forestiller seg. – Som vi alle vet ble jo ikke Norge offisielt kristnet før ved Hellig-Olavs død i 1030.

Birkeli har studert de skriftlige kildene meget grundig. Særlig legger han vekt på Håkon den gode Adelsteinsfostre, som i sin regeringstid praktiserte en mild form for misjonering, sammenlignet med de to neste kristningskongene – Olav Tryggvason og Olav Haraldsson. Ikke desto mindre viser Birkeli at folket allerede i Håkons tid hadde god kjennskap til ulike sider ved den kristne tradisjon og handlemåte. Ifølge Birkeli er det til denne kristningskongens tid teksten på Kulisteinen refererer, og ønsker slik å trekke dateringen på denne steinen helt tilbake 900-tallet. Han mener at det blant annet derfor er god grunn til å anta at kristningsverket startet på Nordmøre. – Boken avsluttes med Olav Haraldssons død og biskop Grimkjells betydning for Kirken.

«Tolv vintrir hadde kristendommen vært i Norge» er en velskrevet og lettest bok der leseren lett kan følge med i argumentasjon og få faktakunnskap om denne epoken. Enkelte avsnitt kunne vært mer leservennlige dersom illustrasjonene hadde vært plassert i tilknytning til omtalen i teksten – de er her samlet i bolker fordelt utover i boken. Leseren kan også ha stor nytte av det fyldige noteapparatet som finnes etter hvert kapittel. Boken er ansporet til videre tankepenn omkring temaet.

Aud Beverfjord

NYE FUNN

SPENNENDE ANKERFUNN FRA VESTNESBUKTA

av Steven Carpenter

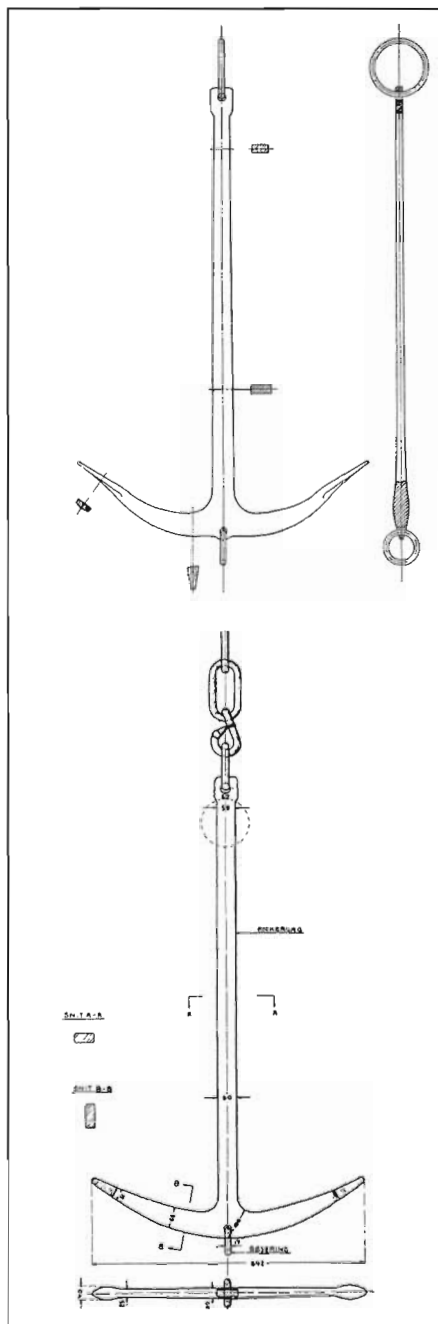
I juni 1995 var undertegnede på en rutinemessig befarings til Vestnes kommune i Møre og Romsdal. Hensikten var å vurdere hvilke konsekvenser en plansak ville få for undersjøiske kulturminner. På slike befaringer er det vanlig praksis å sette seg inn i lokalhistorien og gjøre seg kjent med stedets kulturminner. Under disse forberedelsene ble jeg gjort oppmerksom på et funn gjort i Vestnes for noen år tilbake.

Under gravearbeider for fundamenteringen av de nye lokalene til «Møre Kjøtt» i Vestnesbukta i 1985 ble det oppdaget et jernanker. Ankeret lå i et leirelag under et ca 1 meter tykt lag med jord og så ut til å være i rimelig god forfatning. En våken grunneier, Kristen Stokkeland, fikk mistanke om at gjenstanden kunne være av interesse og tok vare på ankeret. Under tørkeprosessen viste jernet tendenser til smuldring, og ankeret ble derfor påført et lag tretjære. Deretter ble det gitt til båtmuseet/fartøysamlingene i Tresfjord som har tatt vare på det til i dag.

Sjeldent funn

Nærmere undersøkelser viser at ankeret er et meget interessant og sjeldent funn – trolig fra sen vikingtid eller tidlig middelalder. – Også tidligere er det funnet jernankre fra denne tiden i Nord-Europa. I perioden mellom ca 500 e Kr og 1200/1300-tallet kjenner vi mellom fem og ti ulike funn. Imidlertid er de fleste av disse fragmentariske og/eller i dårlig forfatning.

Av de publiserte nordeuropeiske ankerfunnene er det fire som er spesielt interessante. Dette både fordi de er relativt godt bevart, og fordi de er mulige å datere. Det eldste bevarte komplette ankeret ble funnet i Osebergskipet (850 e Kr). Videre har vi et fra utgravningene av Ladbyskipet i Danmark (950 e Kr), en gruppe middelalderankere fra Kalmar og det såkalte Blackfriarsankeret (800-1000 e Kr), som ble funnet på bunnen av elva Thames i London.

Øverst: Ankeret som ble funnet i Osebergskipet er datert til 850 e Kr. Tegning: Etter «Osebergfundet» bd I. Red. Brøgger, Falch og Shetelig, 1917

Nederst: Ladbyankeret fra ca 950 e Kr. Tegning: Etter «Ladby-skipet», av Knud Thorvildsen, 1957

Felles for disse er at alle er såkalte stokkankre av jern og tre. Et stokkanker består av en «ankerlegg» med hull til ring i den ene enden og to «armer» i den andre, ytterst på armene finner vi en større eller mindre spadeformet utvidelse – denne kalles «klo» eller «ankerflik» og er en viktig dateringsdetalj. Stedet hvor armene møtes kalles «krysset» eller «hjørtet». Ankerstokken ble festet til leggen vinkelrett i forhold til armene og var som regel lengre enn disse. Stokkankre fra denne perioden har ankerstokk av tre – noe som var vanlig helt frem til midten av forrige århundre. Stokkens funksjon er å snu ankeret slik at klørne får feste i sjøbunnen. Både Oseberg- og Gokstadskipet hadde bevarte ankerstokker.

Dateringsmetoder

Vestnesankeret er laget av smidd jern og veier 36,4 kg. Ankerets legg og armer har et rektangulært tverrsnitt. Leggens lengde er 2,02 m, og avstanden mellom klosspissene er 1,25 m. Øverst på leggen er det et hull til feste av ring/kjetting og nederst et tilsvarende hull til feste av bøyetau. Innvendig diameter på begge hullene er 3,3 cm.

Hvilke muligheter har vi så til å datere et anker av denne typen? – ^{14}C -datering av jern er mulig, men metoden er fremdeles på utviklingsstadiet. Imidlertid er flere av de nevnte ankrene funnet i sammenheng med annet materiale som lar seg datere, enten via stilepoker og form (gravskikk, ornamentikk, båttyper) eller gjennom naturvitenskapelige metoder (f eks ^{14}C -metoden og årringdatering). Dette utgjør grunnlaget for dateringen av ankeret som ble funnet på Osebergskipet til 850 e Kr og Ladbyankeret 100 år senere. Etter hvert som flere ankertyper blir datert, får vi gradvis en oversikt over hvordan typene endrer seg over tid – såkalte typologier.

Romerske ankere og ankere fra vikingtid mangler fliker eller de er meget små, knapt bredere enn bredden på kloa forøvrig (dette gjelder ankrene fra Oseberg, Ladby og Blackfriars). Etter ca 1000 e Kr, eller i løpet av middelalderen, blir flikene gradvis større og en mer fremtredende del av ankerets arm (Kalmarankeret). På 1500-tallet er de blitt så store at de dekker halve armens lengde.

Vestnesankerets fliker er 9 cm brede. Dette er noe bredere enn på Oseberg- og Ladbyankrene, men bare halve bredden på ankeret fra Kalmar. Typologisk sett synes Vestnesankeret derfor å kunne plasseres mellom vikingtidens anker og den videreutviklede middelaldertypen med bredere fliker. Dette betyr en sannsynlig datering til perioden mellom ca 950-1200. Imidlertid er sammenlikningsgrunnlaget pr i dag så mangelfullt, spesielt når det gjelder det eldre materialet, at nye funn vil kunne endre det typologiske grunnlaget for dateringen (f eks finnes det et anker fra Dorset, England, datert til ca 100 før Kristus, som også har likhetstrekk med ankeret fra Vestnes).

Ankeret ble funnet ca 50 m fra dagens strandlinje og mellom 2-5 moh. Funnstedet, som i dag er skjult av bygninger, stemmer bra overens med nivået for jernalderens strandlinje. Men, vi kan dessverre ikke vite om ankeret opprinnelig ble deponert i fjæra eller mistet i sjøen.

Godt bevart

Det som gjør ankeret fra Vestnes spesielt interessant er at det er godt bevart og nesten dobbelt så stort som liknende funn.

Osebergankeret er 1,02 m langt mens Ladbyskipets anker, som ble funnet nesten intakt sammen med kjetting i skipets forstevn, er 1,36 m langt og veide opprinnelig (med tillegg for rusttap) ca 40-45 kg. Ankeret ble trolig brukt i et skip som var ca 21 m langt. Hvis vi overfører størrelsesforholdet til vårt eksempel må Vestnesankeret ha tilhørt et skip minst like stort som Gokstad- og Osebergskipene.

Vestnes kommune og området rundt Vestnesbukta er også rikt på øvrige kulturminner. På Feøya, omlag 1 km øst for der ankeret ble funnet, er det registrert et 20-talls gravminner fra jernalderen, deriblant flere monumentale gravrøysen med diameter på opptil 25 m. Disse sporene vitner om fast bosetning over lengre tid. I jernaldersamfunnet og særlig i vikingtiden var båten avgjørende for handel, transport og kommunikasjon. Det er nettopp på denne tiden at det nordiske klinkbygde fartøyet, knarren, finner sin fullendte form og beviser sin sjødyktighet på lange utferder. Ankerfunnet fra Vestnes styrker oss i troen på at sjøveis ferdsel også her har spilt en viktig rolle. Vestnesbukta har trolig fungert som havn for mindre båter såvel som høvdingenes langskip – kanskje ligger ankerets første eier under en av røysene på Feøya?

Forfatter:

Steven Carpenter er mag. art. i arkeologi og er ansatt ved Fakultet for arkeologi og kulturhistorie, UNIT Vitenskapsmuseet i Trondheim.

Et sjeldent og meget godt bevart anker fra Vestnes i Romsdal. Foto: Per E. Fredriksen

DE UNDERLIGE NEVERBREV

av Anne Stalsberg

Det første neverbrevet ble funnet i 1951, i dag nærmer det seg et antall på 800. Neverbrevene har gitt et nytt bilde av dagliglivet i middelalderen i Nordvest-Russland. De er så interessante at de har gjort utgravningene av middelalderbyen Novgorod til en av Nord-Europas viktigste bygravninger.

Neverbrevene skriver seg fra en periode fra 1000-tallet til 1400-tallet. Etter det tok papi-ret over. Arkeologene forventer også å finne neverbrev fra 900-tallet – det er allerede funnet grifler som stammer fra den tiden.

Brevene forteller om mange sider av livet. Dette har forbløffet forskerne, som trodde at bare få kunne lese og skrive. Neverbrevene er skrevet av menn, kvinner og barn. De fleste er skrevet av avsenderen selv, men noen av profesjonelle skrivere; som har skrevet brevene for folk fra de lavere lag av samfunnet. Det store flertall er skrevet av privatpersoner, og det er funnet brev i alle bygårdene. Enkelte brev kan knyttes til kjente hendelser og personer.

Neverbrevene snudde opp ned på språkshistorien. Språkforskerne trodde for eksempel at de russiske dialektene har utviklet seg sent, men det viste seg at dialektforskjellene var større på 1000- og 1100-tallet enn senere.

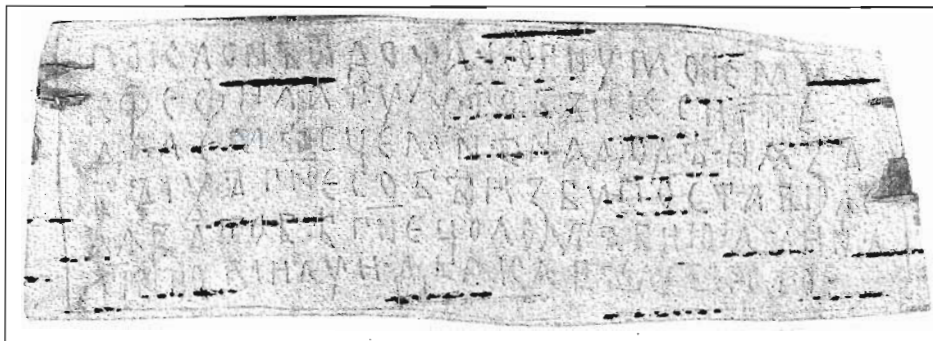
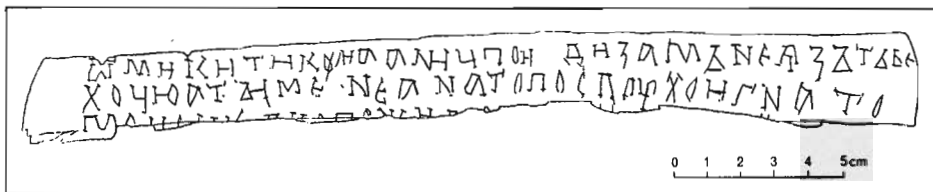
Russisk språk og skrift har endret seg mindre siden middelalderen enn det norske språket. – Mens vel halvparten av runeinnskriftene i Bergen er tydet, kan over 90 % av neverbrevene leses. Jeg har selv sett hvordan en neverrull ble rullet ut og hovedinnholdet lest på stedet.

Øverste figur:

Kjærlighetsbrev fra tiden 1268-1299. «Fra Nikita til Uljanitsa. Jeg vil ha deg og du meg. Og Ignato vil være vitne ...» Vi er snytt for resten av innholdet. Av mange brev er det bare deler som er bevart.

Nederste figur:

På neverbrevene er teksten presset eller preget inn i neveren med en griffel av jern eller horn. Neveren er godt bevart i de fuktige kulturlagene i Novgorod, og teksten er derfor godt leselig. Blekk ville blitt vasket bort i jorda. Neverflakene ble kokt for å gjøre dem myke. Det ble skrevet på innsiden, som var den jevneste siden. Brevet er fra slutten av 1300-tallet og lyder: «Roh sender sin beste hilsen til sin herre Felifat. Min herre, gi meg et stykke udyrket land. Jeg vil gjerne bygge et hus. Jeg bøyer meg for deg, min herre. Amen! Gud velsigne skriveren Belskij.»

Alle livets tildragelser ...

Det er funnet kjærlighetsbrev og skriveøvelser, brev om handel, rettssaker, gårdsdrift, bestilling av ikoner, familiesaker, pengeutlån, skattelister og trolldomsregler. Her noen spredte smakebiter:

«Hilsen fra Stepan til Semjon. Ta hos Kanunkovene ti lakser, og ta ti andre hos Darnilka Vesjkov og gi dem til Semjon Flarev. Jeg hilser deg herved.» (Novgorod-erne hadde sterke fiskeriinteresser i store områder i Nordvest-Russland.)

«Hilsen fra Esif til min bror Fom. Ikke glem å innkalle Lev for å gjøre rede for rugen. Rodivan Padinogin er innkalt. Alle andre har det bra og trives. Husk å gjøre dette.»

«Ordre fra Grigorij til Domna og Repeh. Gjør i stand stua og uthuset og send Nedan til Luga til Ilin i dag.»

Grigorij i Novgorod meldte tydeligvis noens ankomst i tiden omkring 1400. Det er funnet flere brev fra Grigorij, som hadde en høy stilling hos herr Sidor, en mektig herre i Novgorod med store interesser i fiske og jakt, blant annet laks, elg og rein som Sidor måtte få fra langt nord i Nord-Russland.

I 1959 ble det funnet to brev som lå inni hverandre. Begge var skrevet av Sidor – ett brev til Simon og ett til svigerdatteren. Til Simon skriver han at han sender det med en unge, men ungen har tydeligvis mistet brevene, engang omkring 1400.

Også i Skandinavia

Over hele Russland ble det på 1600/1700-tallet skrevet på den billige og holdbare neveren – hos enkelte folk i Sibir ble dette materialet benyttet helt fram til siste århundreskifte. Hele bøker ble skrevet på never. Og ikke bare der. Svenske Olaus Magnus skrev som landflyktig katolsk prelat i Roma «De nordiske folkenes historie», utgitt i 1555. Han forteller at «Redan i uråldriga tider, då det fanns jätter i Nordens bygder» skrev nordboerne på never når de var i felten og i beleirede byer, «och man gör det så mycket tryggare, som dessa ej skadas eller förstöras af regn eller snö».

Ennå er det ikke funnet noen neverbrev i Trondheim, og hver eneste neverrull funnet under utgravningene er nok blitt undersøkt før de ble kassert. Russiske arke-

NEVENE FRA NOVGOROD

ologer hevder at de fint utskårne hårnåle-
ne av horn fra Trondheim er grifler. – Så
hvem vet?

Runer i Russland

I 1950-årene gikk det rykter om at det var
funnet runer i Staraja Ladoga. Det ble be-
nektet fra nasjonalistisk sovjetisk hold for-
di man ønsket å minske utenlandsk betyd-
ning for den russiske kulturen. Men i 1959
ble funnet publisert, en 42 cm lang pinne
med en runeinnskrift som ingen ennå har
greid å tolke skikkelig. Det er muligens en
magisk innskrift eller et skaldekvad. Den
ble en sensasjon, også fordi den var datert
slik at den ble eldre enn de svenske rune-
ne av samme type. Senere er feildatering-
en rettet opp. Pinnen er fra 850/900-tallet.

Fra før kjente man til en runestein fra slut-
ten av 1000-tallet, funnet der Dnepr renner
ut i Svartehavet. Senere er det funnet
enda en runeinnskrift i Staraja Ladoga, en
amulett fra 950/1000-tallet. I Gorodisjtsje
utenfor Novgorod er det funnet to lignende
runeamuletter. De er alle skrevet med
lønnruner og er ikke tydet. I Novgorod er
det funnet et suppebein der en eller annen
har øvet seg på å skrive runealfabetet.

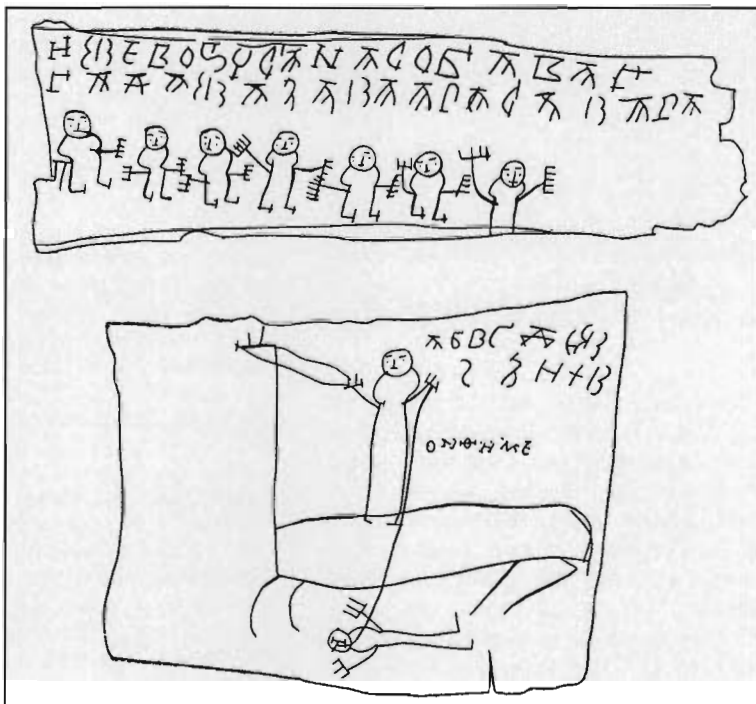
Alle disse runeinnskriftene er nok skrevet
av de skandinavernene som besøkte Russ-
land i vikingtiden.

Utstilling av russiske runer og neverbrev på Vitenskapsmuseet?

I 1997 kan Vitenskapsmuseet få en utstil-
ling av gjenstander med runer, 25 never-
brev og grifler. Representanter for de tre
russiske museene Ermitasjen, Museet i
Novgorod og Museet i Staraja Ladoga har
stilt seg positive til å låne ut disse dyrgri-
pene, selv om de har gitt uttrykk for at de
ikke liker å sende dem utenlands. Vårt
museum har imidlertid i 25 år hatt gode
forbindelser med forskere og ledelse på
disse tre museene. Men en slik utstilling
koster, og det står derfor om penger.

Det er viktig å kunne vise en slik utstilling
nettopp i jubileumsåret 1997, fordi de fire
første Nidaros-kongene oppholdt seg
mange år i Russland og har utvilsomt hatt
med seg russisk kunnskapsballast til Ni-
daros. Det gjelder byens far, Olav Trygg-
vason, Magnus den gode og Harald Hard-
råde; Olav Haraldsson kom bare til Stikle-
stad. Vi synes det er rett og riktig å minnes

*Stormanns-
sønnen Onfim
på 6-7 år må-
te lære seg å
skrive. Dette
er noen få av
skriveøvel-
sene hans.
Han ble lei av
skolen, som
andre unger,
og tegnet like
mye som han
skrev. En
gang tegnet
han seg selv
som ridder, en
annen gang
sammen med
vennene sine.
Han brukte
også en ut-
brukt og repa-
rert bunn fra
en nevertine til
øvelsene.*

disse gamle forbindelsene med Trond-
heims moderby (er det ikke noe som heter
vennskapsby?).

Forfatter:

Anne Stalberg er førsteamanuensis ved
Fakultet for arkeologi og kulturhistorie –
UNIT Vitenskapsmuseet i Trondheim.

Litteratur:
Litteraturen er stor, og alle neverbrev er utgitt i en vi-
tenskapelig serie. Det meste er på russisk.
Melnikova, Elena 1987: New finds of Scandinavian runic
inscriptions from the USSR. I Konferens 15, utgitt
av Kgl. Vitterhets Historia och Antikvitets Akademien.
Thomson, M-W. 1967: Novgorod the Great. New
York-Washington.
Janin, Valentin L. 1994: Novgorods näverbrev. I Me-
deltida skrift- och språkkultur.
Vikingerne i Rusland. Utgitt 1993 av Roskilde Mu-
seum, Danmark.
Russiskkyndige kan glede seg over disse perlene:
Janin, Valentin L. 1979: Berstjannaja potsjta stoletij.
Moskva.
Janin, Valentin L. 1965 og 1875: Ja poslal tebe beres-
tu. Moskva.

Til høyre:

Grifler av jern fra 1100-tallet. Med odden
skrev man på never eller voks, med den
bakre enden kunne man skrape ut feil.
Grifler kunne også være laget av horn.

GAVETIPS!

Vitenskapsmuseet har satt i produksjon flere av de vakre forhistoriske gjenstandene som er funnet i Midt-Norge – blant annet utsøkte smykker. Her presenterer vi to av våre gjenstander.

Smykkekjedet er laget av rav, karneol, bergkrystall og glass. Nederst henger en sølvmedaljong – en kopi av et funn fra Grytten i Romsdal. Originalen er dateret til ca 950 e Kr. Smykkekjeder av denne type var et statussymbol og ble båret på brystet, gjerne festet til kvinnens selekjole med skålspenner.

Sølvnålen er funnet i en gravhaug på Tiller i Klæbu. Den originale spennen er av bronse og dekorert med dyrehoder. Den har et nålefeste samt et ekstra øye til kjede. Kopien lages som nål.

Museumskopiene er laget i 925 sterling sølv og er fremstilt ved Hartzgården Sølvsmie på Røros – i nært samarbeid med Fakultet for arkeologi og kultur-

historie ved Vitenskapsmuseet, som garanterer for kopiens kvalitet. Smykkekjedet koster kr 1190,- og spennen kr 260,-.

Mht andre gavetips – se *Spor* nr 1 og 2/1991 og nr 2/1992.

Kom gjerne innom Vitenskapsmuseet eller henvend dere til redaksjonen.

Tlf 73 59 21 70.

SVARSENDING

SPOR

abonnement

Spor har et begrenset opplag og blir derfor i svært liten utstrekning solgt i landets bladutsalg – desto mer eksklusivt!

Gamle *Spor* kan kjøpes, men noen hefter er dessverre utsolgt.

Bli abonnent og fyll ut bestillingskortet på neste side!

Spor er et tidsskrift som gis ut ved Fakultet for arkeologi og kulturhistorie ved Vitenskapsmuseet i Trondheim, der nyhetsstoff fra Midt-Norges fortid presenteres.

Tidsskriftet ble startet høsten 1986, og det er hittil kommet ut nitten hefter, to for hvert år. Bladet har 52 innholdsrike sider – uten reklame!

Tidligere utkomne nummer kan fåes ved henvendelse til:

Fakultet for arkeologi og kulturhistorie
Vitenskapsmuseet
Erling Skakkes gt 47
7004 TRONDHEIM

SVARSENDING

SPOR

gaveabonnement

Spor har et begrenset opplag og blir derfor i svært liten utstrekning solgt i landets bladutsalg – desto mer eksklusivt!

Gamle *Spor* kan kjøpes, men noen hefter er dessverre utsolgt.

Bli abonnent og fyll ut bestillingskortet på neste side!

Spor er et tidsskrift som gis ut ved Fakultet for arkeologi og kulturhistorie ved Vitenskapsmuseet i Trondheim, der nyhetsstoff fra Midt-Norges fortid presenteres.

Tidsskriftet ble startet høsten 1986, og det er hittil kommet ut nitten hefter, to for hvert år. Bladet har 52 innholdsrike sider – uten reklame!

Tidligere utkomne nummer kan fåes ved henvendelse til:

Fakultet for arkeologi og kulturhistorie
Vitenskapsmuseet
Erling Skakkes gt 47
7004 TRONDHEIM

MIDT-NORDISK ARKEOLOGI- SYMPOSIUM

Så gikk det andre midtnordiske arkeologisymposium av stabelen i Harnösand i Sverige, i dagene 9.-10. september i år. Det første fant sted i Vasa i 1991 og er omtalt tidligere i *Spor*.

Symposiets tittel var: «Aktuell arkeologisk forskning i Mittnorden.» Og aktuelt ble det. Her ble vi orientert om pågående forskning omkring arkeologiske forhold fra bronsealderen til middelalderen. Det ble anledning til å besøke utgravingsprosjekter i felten, og vi fikk også høre om den nystartede arkeologiundervisningen i Trondheim.

Det fine med disse symposiene har vært at alle kan delta og få høre nytt fra arkeologiens Mittd-Norden, framlagt av de fremste eksperter på sine områder. Forutset-

ning for å få utbytte av å delta, er i hovedsak bare at en er interessert i arkeologi.

Et slikt tverrnordisk møte lærer en å tenke i nye baner. I arkeologien er en del av barnealderdommen at mesteparten av impulser og nyvinninger i gammel tid gikk i retning fra sør mot nord. Gransker en Norden på tvers, finner en at også forbindelsene mellom øst og vest må ha vært ganske sterke. Men også de arkeologiske forskjellene mellom de enkelte deler av Mittd-Norden er interessante.

Det legges opp til at neste symposium blir i Trondheim, trolig i 1998. Da blir det muligens den fjerneste tidsepoken, steinalderen, det blir lagt vekt på. Steinalderen kjente ingen grenser mellom land slik som i dag og skulle være svært godt egnet til å sette fokus på selve Mittd-Norden.

Kristian Pettersen
fylkesarkeolog i Sør-Trøndelag

Abonnér på *Spor*!

Få fortidsnyhetene rett inn i stua! Et årsabonnement koster kr 75,-. Abonnenter kan få kjøpt tidligere årganger til gammel abonnementspris (t.o.m. 1990).

Navn:

Adresse:

Postnr/sted:

NB! Abonnementet løper inntil det blir sagt opp skriftlig.

SVARSENDING

SPOR

Fakultet for arkeologi og kulturhistorie
UNIT Vitenskapsmuseet
Erling Skakkes gt 47
7004 TRONDHEIM

Gaveabonnement på *Spor*!

Få fortidsnyhetene rett inn i stua! Et årsabonnement koster kr 75,-. Abonnenter kan få kjøpt tidligere årganger til gammel abonnementspris (t.o.m. 1990).

Spor egner seg utmerket som en gave - til enhver anledning og for alle aldre!

Giverens navn:

Adresse:

Postnr/sted:

Gaveabonnement skal sendes til:

Navn:

Adresse:

Postnr/sted:

NB! Abonnementet løper inntil det blir sagt opp skriftlig.

SVARSENDING

SPOR

Fakultet for arkeologi og kulturhistorie
UNIT Vitenskapsmuseet
Erling Skakkes gt 47
7004 TRONDHEIM

LEKEBALL AV SKINN

ÅRETS GJENSTAND I VITENSKAPSMUSEETS SERIE "TRONDHEIM 1000 ÅR"

Som i tidligere høstnummer av *Spør* presenterer vi nå en ny gjenstand i serien av kopier og reproduksjoner fra Trondheims middelalder.

– *Skinballen* er en av mange gjenstander som forteller oss at lek også i middelalderen var en viktig del av menneskenes liv og hverdag.

Lekeballen er den syvende i serien av gjenstander som blir laget frem mot Trondheims tusenårsjubileum. Den ble funnet sommeren 1975 under arkeologiske utgravninger som gikk forut for byggingen av det nye folkebiblioteket i Trondheim. Bygrunnen har bevart mye tre og lær fra middelalderen, og lekeballen vitner om de unike bevaringsforholdene for dette materialet. Kun tråden i sømmene er forsvunnet etter oppholdet i jorda. Originalen vil man kunne se på Vitenskapsmuseets middelalderutstilling i Suhmhuset, som åpner i januar 1996.

Reproduksjonen er laget av Tove Wang fra Inderøy i Nord-Trøndelag. Ballen er som originalen fremstilt av kuskinn og fylt med rester av skinn og lær. Den er sammensatt av fem deler med små dekorative remser mellom de enkelte stykkene. Diameteren varierer mellom 5 og 6 cm. Ballen er å få kjøpt ved Vitenskapsmuseet, men kan også bestilles gjennom *Spors* redaksjon. Prisen er kr 115,-.

For den som ønsker å gi en helt spesiell gave med røtter i Trondheims historie, er lekeballen like velegnet til barnebarnet som til bestefar – eller som avstressing på direktørens kontor. På denne måten er du med på å markere Trondheims tusenårsjubileum!

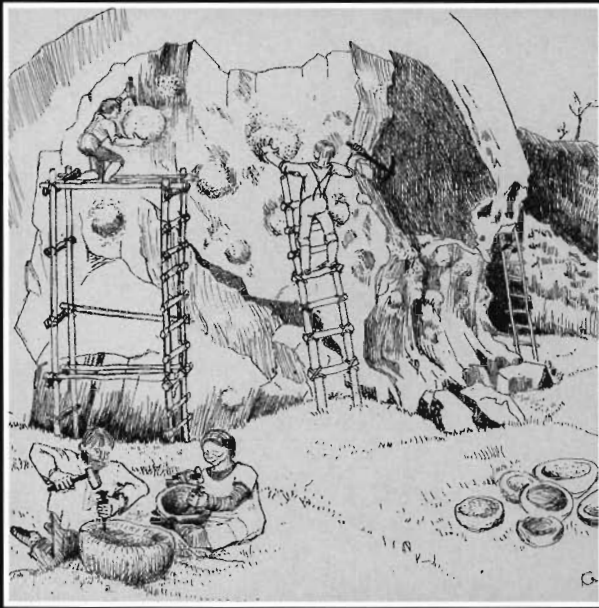
Lekeballen er den syvende i serien av gjenstander som blir produsert frem mot Trondheims tusenårsjubileum. Kanskje lekte også en katt med ballen, noe avtrykket av en kattepote i en teglsteinsflis fra middelalderen kan illustrere. Foto: Per E. Fredriksen

De tidligere «Årets gjenstand» har vi fortsatt på lager, – men enkelte er i ferd med å selges ut. Stikk innom Vitenskapsmuse-

et eller kontakt *Spors* redaksjon. I det nye året vil du i tillegg kunne se originalene utstilt i den nye middelalderutstillingen.

Sjakk-konge	Urnes-spenne	Saintonge-kanne	Bly-plombe	Lys-stikkert	Munn-harpe	Leke-ball			
Kr 145,-	Kr 245,-	Kr 345,-	Kr 145,-	Kr 260,-	Kr 380,-	Kr 115,-			
							?	?	?
1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1997

NESTE NUMMER:

Klebersteinsbruddet ved Katlberget, Tilset i Oppdal. Dette bruddet var i drift fra ca år 1000-1500 – kanskje enda tidligere. Virksomheten må en gang ha hatt et stort omfang.

Tegning: Kari Støren Binns

Det arkeologiske materialet kan gi oss betydelig informasjon om hva folk livnærte seg av i fortiden. Dyrebein gjenspeiler jakt og fangst, kornrester viser at folk dyrket jord og drev feavl. Dette var fortidens primærnæringer. Men vi har også et arkeologisk materiale som viser at man på enkelte felter hadde en produksjon som ga et utbytte langt utover det man trengte til eget bruk. Man fikk andre næringer som ga samfunnet som helhet et økonomisk overskudd.

I jernalderen hadde storgårdene sin egen smed. Når gikk man over til en «industriell» fremstilling av våpen og redskaper? En habil båtbygger kunne nok lett oppdrives i jernalderen, men når fikk vi en mer kommersiell produksjon ved et båtbyggeri – eller et «skipsverft»? Resultatet av overskudd førte videre til handel, og i middelalderen fikk hansahandelen innpass i Norge med en utstrakt omsetning av blant annet tørrfisk, vin og tekstiler.

Men hvor stopper fiske, jakt og varebytte som primærnæringer? Når går dette over til å bli kommersielle foretagender? Vi forestiller oss gjerne at det ikke fantes spesialisering og profesjonalisering innen ulike yrker før i middelalderen, men spesialisering i arbeidslivet forekommer tidlig på enkelte områder. – I neste nummer av Spor skal vi se på hvordan dette gjenspeiler seg i samfunnet og hvordan det har satt sitt preg på kulturen. Se frem til vårnummeret hvor du kan lese mer om fortidens næringsveier!

SAMLEPERM

Pris pr stk
kr 45,-

Spor kan nå tilby samlepermer til alle som vil ha orden på sine Spor-hefter.

Forsiden av permene har et fotografi av heleristninger fra Leirfall i Stjørdal, – baksiden har et fotografi av en sko fra eldre jernalder, funnet på Vestaberg i Sømna. Permryggen har et åpent felt nederst hvor man kan fylle inn nummer på de Spor-årganger man har i hver perm. Det er plass til 10 hefter i hver perm.

Samlepermene kan bestilles gjennom Spors redaksjon.
Telefon 73 59 21 70

Spor utkommer to ganger pr år. Abonnement kan tegnes ved å sende inn bestillingsblanketten som finnes inne i bladet, eller ved henvendelse til redaksjonen. NB! Abonnementet løper inntil det blir sagt opp skriftlig.

Årskontingent kr 75,-
Løssalgpris kr 40,- pr hefte

Redaksjonens adresse:
Fakultet for arkeologi og kulturhistorie
UNIT Vitenskapsmuseet
Erling Skakkes gt 47
7004 Trondheim

Abonnér på SPOR!